

Szilágyi Mária_Kerner Gábor

NEWTRAD

A szegedi nagytáj építészeti útmutatója

Szilágyi Mária_Kerner Gábor

NEWTRAD

A szegedi nagytáj építészeti útmutatója

Szilágyi Mária_Kerner Gábor
NEWTRAD_A szegedi nagytáj építészeti útmutatója

Kutatók:
Bárkányi Ildikó, Fodor Ferenc, Kerner Gábor, Ozsváth Gábor, Szilágyi Mária

Recenzensek/Szakmai lektorok:
Juvanec Borut, Đekić Mirjana, Silling Léda

Kiadó:
Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
Móra Ferenc Múzeum Szeged

Felelős kiadó:
Gondi Martina, Fogas Ottó

Nyelvi lektor:
Kormányos K. Gyöngyi

Szerb fordítás és nyelvi lektorálás:
Németh Ferenc, Popović Predrag

Angol fordítás:
Lukić Dragana

Műszaki szerkesztő:
Szilágyi Mária

Borítórajz:
Kerner Gábor

Nyomda:
Generál Nyomda Kft.

Példányszám:
5000

ISBN 978-86-80644-27-1

ISBN 978-963-9804-62-3

A hagyományos építészet új perspektívája
Vezető Partner: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
Partner: Móra Ferenc Múzeum
ID: HUSRB/1602/32/0086

„Lesz, aki majd megkérdezi: mégis, mi szükség van „tervezési útmutatóra” új házak tervezésekor. Egyesek pedig azt vethetik fel, hogy miért is szólna bele a helyi hatóság vagy bárki más abba, hogy hogyan nézzen ki a házuk. A tervezők maguk is furcsállhatják, hogy miért kell a helyi hatóságoknak vagy másoknak javasolniuk bármit is új házak tervezéséhez. Sőt még olyanok is akadhatnak, akik egy efféle kiadványnak – a minőségtől teljesen függetlenül – még a gondolatát is ellenzik....” (Mike Shanahan építész)

TARTALOM

9	Summary
15	Előszó
19	Bevezető
25	A szegedi nagytáj
27		a szegedi nagytáj települései – Bálint Sándor szerint
34		történet és betelepítés
39		természeti adottságok és tájhasználat
40		településszerkezet
42		telkek
45		házkonceptió és épületanyagok
47	Változási folyamatok
49		történet
50		természeti adottságok és tájhasználat
50		településszerkezet
50		telkek
52		házkonceptió és épületanyagok
57	Illeszkedés egykor és ma
58		jó és rossz példák
67	A szegedi nagytáj építészeti karaktere
68		tájra jellemző épületformák és tájidegen formák
77	Tervezés – Építészeti karakter
79		felújítás tíz parancsolata általában és a szegedi nagytájon
80		részletek
104		átalakítási javaslatok
119	Befejezés
123	Hivatkozások

NEWTRAD_
Traditional Architecture
from a New Perspective

SUMMARY

The Great Szeged Region consists of the city of Szeged and mostly settlements to the south of it, and they share common traditions. Villages that were founded before the Ottoman era, and the settlements which were established after the migration from Szeged following the Treaty of Sremski Karlovci, and later the Treaty of Požarevac also belong to this group. The people of Szeged had an important role in the repopulation of the Southern Great Plain, especially in the colonization of the Banat of Temes. That is when villages were founded by the tobacco farmers from Szeged. The territory shows a homogenous ethnographic image; however, each village represents a different ethnographic unit which is the result of influence of neighbouring ethnicities. From the second half of the 20th century, the change of living conditions and constant population exchanges influenced the change in the image of the villages, and the elements of the Great Szeged Region architectural heritage are disappearing. It is therefore necessary to map and document this heritage for the generations to come.

András Krizsán, an architect who is an Ybl award laureate with a number of his colleagues applied the method used by Mike Shanahan, an Irish architect who prepared the Cork Rural Design Guide, to make the Balaton Highland Design Guide in 2014, which was supported by expert and civil organisations. Further requirements for such work

which would encompass other regions with rich architectural heritage arose within the architectural profession. Preparation and implementation of such a guide in Serbia and Hungary could bring about considerable changes in relation to the preservation and formation of the rural landscape

The Great Szeged Region is a territory which connects the two countries, and was once unified. This is a region which is completely unique from a European perspective as well, since one city – Szeged – connected the villages which the people who migrated still called their own even in the beginning of the 20th century. The territory has a traceable form of farming since the 18th century, and the developed plots and house types invariably comply with it. At the same time, it is noticeable that the houses are partially modernized, their primary function partially discontinued, and they become the symbol for backwardness. Some people have a good sense concerning the way to modernize the building complexes, yet others ruin the traditional forms and the functional possibilities of the buildings under the influence of urban architecture. Ever more frequently do we see buildings that do not fit the village image, which are oversized and follow foreign culture codes in their design. This duality between the built environment created by the traditional peasant culture which almost grew from the

landscape, and the planned, alien environment can be seen in almost all the settlements in which the research was conducted.

Architectural Guide of the Great Szeged Region is a publication created to prevent those adverse trends, and it continues in the footsteps of Mike Shanahan and András Krizsán. It is based on on-site research, and it uses the examples of traditional buildings to present the architectural character of the landscape units, but it offers lessons concerning the modern houses. The period since books created through a similar method appeared proves that there is a great need for such guides. The books are used by people building houses, architects and the licencing authorities in their daily practices. The guide is the mirror of the built heritage in the examined region which shows the traditions, characteristics that were formed through centuries, and it also provides guidelines to architects for designing buildings that fit into the landscape, but which are also new and exciting. The same principles can be applied for renovations as well.

The aim of the guide is to provide assistance to local organizations and architects in order to preserve the traditional image of the settlements by designing and constructing buildings which are based on traditional architectural elements and meet the needs of the modern man.

The work is based on international foundations, it fosters a common way of thinking for Serbia and Hungary, and also helps the authentic preservation of a cultural landscape which was once connected. ICOMOS international recommendations were taken into consideration, especially the 1973 Thessaloniki (Greece) recommendations - Preservation and revitalisation of rural architecture, the 1982 Tlaxcala Declaration recommendations on Revitalization of Small Settlements, but also the European Spatial Development Perspective (ESDP) prepared by the European Union, the section which deals with cultural and built heritage. The publication can serve as an example for creation of other design guides for other European regions with characteristic traditional architecture.

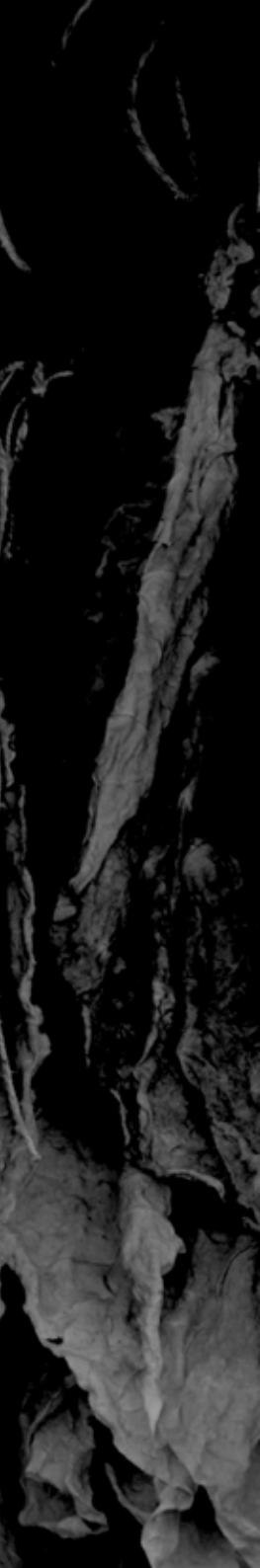
Other goals of the project:

- getting to know the architectural character of the region
- using concrete examples to present the formation of details
- inspiring people building houses, architects and the licencing authorities
- preservation and strengthening of a unified architectural image of the Great Szeged Region, which has many faces

DISCLAIMER

This document has been produced with the financial assistance of the European Union. The content of the document is the sole responsibility of Hungarian Culture in Vojvodina and can under no circumstances be regarded as reflecting the position of the European Union and/or the Managing Authority.

Előszó

ELŐSZÓ

Korunk egyik nagy építészeti kihívása, hogy miként alakul falusi építészetünk, és hogyan alakul a közízlés a lakókörnyezetünk tekintetében. Meg tudjuk-e őrizni a tájjal való szerves kapcsolatot, és képesek leszünk-e arra, hogy a tradicionális építészetből átvegyük a rendet, az arányokat és a környezetet formáló évszázados gondolatokat.

Mike Shanahan írországi építész 2004-ben készítette el Cork megyére szóló építészeti útmutatóját, majd ezt követte 2013-ban Magyarországon a Balaton-felvidéki építészeti útmutató, és ezek szellemében készültek el 2017-ben a Településképi Arculati Kézikönyvek az ország minden településére kiterjedően. Míg az első két példa egy-egy karakteres, számos hagyományos épülettel bíró területet dolgozott fel, az utóbbi elsődleges célja már az volt, hogy minden település találja meg a múltját, saját hagyományait, és adjon támpontot napjaink építészetéhez. Az ajánlásokon túl a kézikönyvek még helyi önkormányzati rendeletet is tartalmaztak, melyben rögzítették és egyben védték is a helyi értékeket.

Egy település vagy egy kisebb térség építészetét, arculatát csak akkor tudjuk megérteni, ha azt szélesebb összefüggésében vizsgáljuk, ha tetszik, akkor európai kitekintéssel. Hiszen az építészeti rendszereket soha nem a határok alakították, hanem a divat, az etnikai hovatartozások, az innovációk és az etnikumok egymásra hatása.

Tisztelt Olvasó! Egy olyan könyvet tart a kezében, amely összefüggéseiben vizsgál egy határokon átnyúló nagyobb területet, amely napjainkban Magyarország és Szerbia szerves része, Bácska és Bánát területe. Ezt a tájegységet szegedi nagytájnak is nevezhetjük.

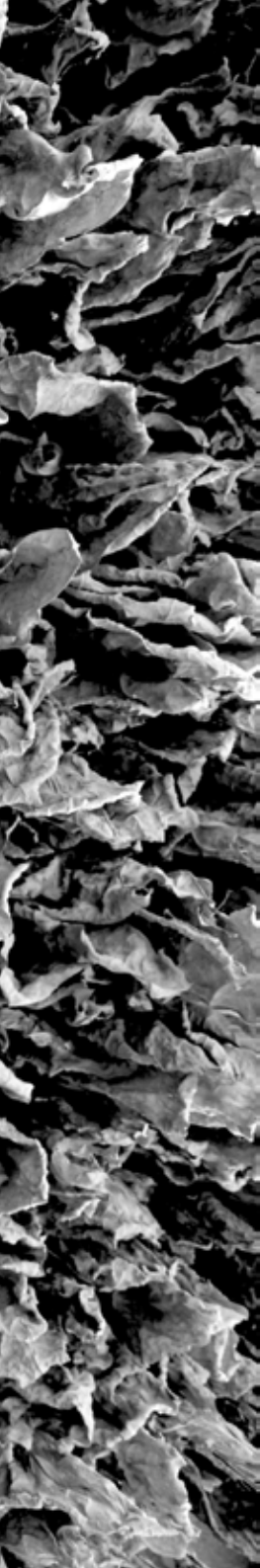
A könyv megszületése egy kutatás eredménye, a kutatást építészek és néprajzkutatók végezték több mint száz település bejárásával. Különösen izgalmas e térség abból a szempontból, hogy a szegedi dohánytermesztők kirajzásán túl, a nagybirtokok kialakulásának köszönhetően különböző etnikumok telepedtek le, amelyek köszönhetően rendkívül színes lett a mai napig itt fellelhető építészeti kultúra. A vizsgálatok alapján tudjuk megállapítani, hogy milyen változásokon ment keresztül a térség, mi az, amely a megmaradtakból átmenthető napjainkra, és utat mutathat kortárs építészetünk alakításához.

Figyelmébe ajánlom ezt a kiadványt a szegedi nagytájban élőknek, a gazdálkodóknak, az őslakosoknak, községi vezetőknak, az építészet területén tevékenykedő tervezőknek és engedélyező hatóságnak, s a csak pusztán szabadon élni vágyóknak.

Köszönetemet kell kifejeznem dr. Szilágyi Mária és Kerner Gábor építészeknek, valamint néprajzkutató munkatársaiknak: dr. Bárkányi Ildikónak, dr. Fodor Ferencnek és dr. Ozsváth Gábornak, akik minden tudásukkal arra törekedtek, hogy kövessék és figyelembe vegyék az e témakörben született előző kutatási eredményeket, és azok szellemében dolgozzák ki ajánlásaikat. Egyben köszönetemet kell kifejeznem mindazoknak a támogatóknak, akiknek a segítségével megszülethetett ez a hasznos kiadvány.

Krizsán András, DLA
A Magyar Építőművészek Szövetsége elnöke

Bevezető

BEVEZETŐ

A szegedi nagytájat Szeged városa és az attól főként délre húzódó települések alkotják, amelyek közös hagyománnyal rendelkeznek. Ide tartoznak még a török hódoltság előtt létesült falvak, valamint azok a települések, amelyek a karlócai majd a pozsareváci béke után jöttek létre szegedi kirajzásból. Szeged népének fontos szerepe volt a Délvidék újranépesítésében, főként a Temesi Bánság betelepítésénél. Ekkor létesültek azok a falvak, amelyeknek lakosságát szegedi dohánykertészek alkották. A terület egységes néprajzi képet mutat, ezen belül azonban szinte minden falu külön néprajzi egységet képez, főként a szomszédos népek hatásának köszönhetően. A 20. század második felétől az életkörülmények változása és az állandó népességcserék következtében átalakulóban van a falukép, és egyre inkább eltűnnek a szegedi nagytáj építészeti örökségének elemei. Ebből kifolyólag elengedhetetlen ennek az örökségnek a feltérképezése, dokumentálása és átörökítése az utókor számára.

Mike Shanahan ír építész módszerét alkalmazva – aki kidolgozta Cork megye tervezési-építészeti útmutatóját –, készült el a Balaton-felvidéki építészeti útmutató 2014-ben Krizsán András Ybl-díjas építész tollából, számos szakember közreműködésével és szakmai-társadalmi szervezet támogatásával. Az építészszakmán belül felmerült az igény, hogy más, hagyományos építészetben gazdag területen is érdemes folytatni a munkát. Egy ilyen útmutató kiadvány elkészítése és használata Szerbiában és Magyarországon is lényeges változásokat hozhat a vidéki környezet megőrzésében, alakításban és átörökítésében.

Az egyik ilyen, mindkét ország egy-egy részét felölelő, egykor összefüggő terület a szegedi nagytáj. Ez egy olyan térség, amely európai kitekintéssel is teljesen egyedi, ahol a falvakat egy város, Szeged kapcsolja össze, amelyet a kirajzott nép még a 20. század elején is „hazának” hívott. A területen csaknem változatlanul folyik a 18. századtól követhető gazdálkodási forma, melynek a kialakult telek-és háztípusok változatlanul megfelelnek. Ugyanakkor megfigyelhető az a jelenség is, hogy a házakat részben modernizálják, részben az eredeti funkciójuk megszűnik, és az elmaradottság szimbólumává válnak. Ezeknél az átalakításoknál ki-kí jó érzékkel modernizálja az épületegyütteseket, más viszont a városi építészeti kultúra hatására elrontja a beépítéseket, hagyományos formákat és az épületekben rejlő funkcionális lehetőségeket. A hagyományos faluképben egyre gyakrabban oda nem illő, méreteiben nem megfelelő, kialakításukban idegen

kultúrkódokat követő házak épülnek. Ez a kettősség, a hagyományos paraszti kultúra során kialakult épített környezet, amely szinte kinőtt a tájból, és a tervezett, tájidegen környezet csaknem minden vizsgált település esetében jól megfigyelhető.

E kedvezőtlen jelenség megállítására készült el A szegedi nagytáj építészeti útmutatója című kötet, mely igazodik Mike Shanahan és Krizsán András könyvének szellemiségéhez, valamint az útmutatók után követi a Magyarországon szinte minden településre elkészült Településképi Arculati Könyvek módszereit. A mű a helyszíni kutatásra alapozva, a hagyományos épületek példáján keresztül mutatja be a tájegység építészeti jellegzetességét, de a mai rendeltetészerű házak esetében is tanulságként szolgál. Az azonos módszeren alapuló könyvek megjelenése óta eltelt időszak bebizonyította, hogy nagy szükség van ilyen útmutatókra. A könyvet ugyanis a házak építői, tervezői és az engedélyező hatóság egyaránt használja a napi gyakorlatban. Az útmutató a vizsgált terület épített örökségének tükré, amely bemutatja az évszázadok során kialakult hagyományokat, sajátosságokat, valamint útbaigazítja az építészeket, építetőköt és az engedélyező hatóságokat, hogy a hely és a hagyomány megismerésével az adott tájba és környezetbe illő épületek szülessenek, ugyanakkor a házak egyszerre újak és izgalmasak legyenek. Ugyanezek az elvek a már meglévő épületek felújításakor is kitűnően alkalmazhatók.

Az útmutató célja, hogy segítse a helyi intézményeket és az építészeket abban, hogy megőrizzék a hagyományos települések arculatát olyan épületeket tervezve és építve, amelyek a hagyományos építészeti elemekre támaszkodva elégítik ki a mai ember igényeit.

A munka nemzetközi alapokra támaszkodva valósult meg, elősegíti a két ország, Magyarország és Szerbia közös gondolkodását, vagyis az egykori összefüggő kultúrtáj hiteles megőrzését. Figyelembe veszi az ICOMOS nemzetközi ajánlásait, főként A népi és falusi építészet megőrzése és felelevenítése – Szaloniki (Görögország) ajánlásait (1973), valamint A kis települések revitalizációja – Tlaxcalai Deklaráció (1982) és az Európai Unió által készített Európai Területfejlesztési Perspektívák (ESDP) javaslatait e témakörben, vagyis a kulturális, épített örökségre vonatkozó irányelveket. A könyv példaként szolgálhat Európa hasonlóan jellegzetes, építészeti hagyományokkal rendelkező területein további útmutatók elkészítéséhez és népszerűsítéséhez.

A projekt további célja a következő volt:

- megismertetni a térség építészeti karakterét,
- konkrét példák segítségével bemutatni a helyes részletképzéseket,
- ösztönözni az építtetőket, a tervezőket és az engedélyező hatóságokat,
- védeni és erősíteni a szegedi táj egységes építészeti arculatát, mégis sokszínű képét

Squillite

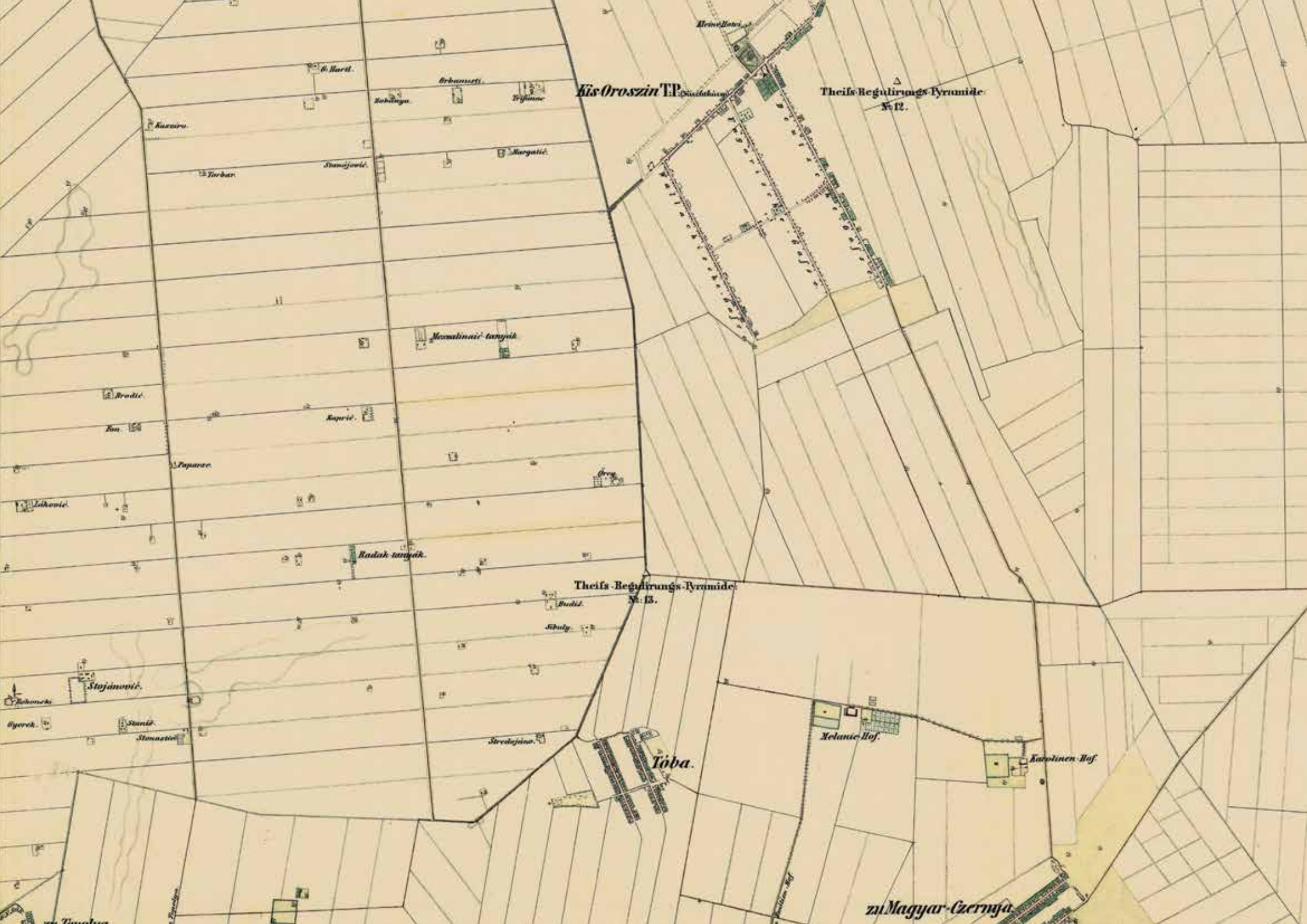
Der Aufsatze Carte von Temeschwarer
in 208 Sectionen zur

Bainnath
b. 175

A szegeci nagytáj

Kis-Oroszin T.P.

Theifs-Regulirungs-Pyramide
N. 12.

Theifs-Regulirungs-Pyramide
N. 13.

Toba.

Xelanic Hof.

Kapolinen Hof.

zu Magyar-Czernya

B. Bartl.

Arkanuszi.

Trifunac.

Koblinga.

Margatic.

Stanjovic.

Turkar.

Kasiro.

Mosabinski tanjak.

Kapric.

Brodic.

Kan.

Pogorac.

Lakovic.

Radak tanjak.

Budic.

Sibuly.

Stojanovic.

Oyrek.

Stanic.

Stanaicic.

Strabojnac.

A SZEGEDI NAGYTÁJ

A szegedi nagytáj települései • Bálint Sándor szerint (Szerbia és Magyarország vizsgált területein)

Szerbia területén

BÁNÁT

Beodra (Novo Miloševo)
Bégaszentgyörgy (Žitište)
Csóka (Čoka)
Egyházaskér-Verbica (Vrbica)
Feketető (Crna Bara)
Firigyháza (Filić)
Gyála (Đala)
Jázova (Jazovo)
Kanizsmonostor (Banatski Monoštor)
Nagyikinda (Kikinda)

Kisorosz-Torontáloroszi (Rusko Selo)
Lukácsfalva (Lukino Selo)
Magyarcsernye (Nova Crnja)
Magyarittabé (Novi Itebej)
Magyarmajdán (Majdan)
Magyarszentmihály (Mihajlovo)
Muzslya (Mužlja-Zrenjanin)
Ókeresztúr (Srpski Krstur)
Oroszlámos (Banatsko Arandjelovo)
Padé (Padej)
Podlokány (Podlokanj)
Rábé (Rabe)
Szaján (Sajan)
Tamásfalva (Hetin)
Tiszahegyes (Iđoš)
Tizzaszentmiklós (Ostojićevo)
Tóba (Toba)
Torda
Törökbecse-Aracs (Novi Bečej-Vranjova)
Törökkanizsa (Novi Kneževac)
Töröktopolya (Banatska Topola)
Udvarnok (Banatski Dvor)
Udvarszállás (Dobričevo)
Ürményháza
Zichfalva (Plandište)

BÁCSKA

Ada (Ada)
Adorján (Adorjan)
Bácsgyulafalva-Telecska (Telečka)
Bácskossuthfalva-Ómoravica (Stara Moravica)
Bajsa (Bajša)
Bogaras (Bogaraš)

Csantavér (Čantavir)
Dušanovo
Gunaras (Gunaroš)
Györgyén (Đurđin)
Hajdújárás (Hajdukovo)
Horgos (Horgoš)
Felsőhegy (Gornji Breg)
Kanizsa (Kanjiža)
Kavilló (Kavilo)
Kevi (Kevi)
Királyhalma (Bački Vinogradi)
Kishegyes (Mali Iđoš)
Kishomok (Mali Pesak)
Kispiac (Male Pijace)
Ludas (Šupljak)
Martonos (Martonoš)
Mohol (Mol)
Nagyfény (Stari Žednik)
Orom (Orom)
Oromhegyes (Trešnjevac)
Óbecse (Bečej)
Pacsér (Pačir)
Péterréve (Bačko Petrovo Selo)
Rogatica (Gornja Rogatica)
Szabadka (Subotica)
Topolya (Bačka Topola)
Tornyos (Tornjoš)
Tóthfalu (Totovo Selo)
Törökfalu (Utrine)
Újnagyfény (Novi Žednik)
Völgyes (Doline)
Völgypart (Obornjača)
Zenta (Senta)
Zentagunaras (Novo Orahovo)

Magyarország területén

CSONGRÁD MEGYE

Algyő
Ásotthalom
Balástya
Balottaszállás
Bordány
Csanytelek
Csólyospálos
Csengele
Deszk
Dóc
Domaszék
Ferencszállás
Forráskút
Földeák
Kiskundorozsma
Kistelek
Kiszombor
Kláralfalva
Kömpöc
Kübekháza
Makó
Mártély
Maroslele
Mindszent
Mórahalom
Óföldeák
Pusztamérges
Röszke
Ruzsa
Sándorfalva

Sasülés
Szatymaz
Szőreg
Tápé
Tiszasziget - Térvár
Újszentiván
Üllés
Zákányszék
Zsombó

BÁCS-KISKUN MEGYE

Bócsa
Harkakötöny
Jászszentlászló
Kaskantyú
Kelebia
Kéleshalom
Kiskunhalas
Kiskunmajsa
Kisszállás
Szank
Tázlár
Tomba
Zsana

A szegedi nagytáj területe a Kárpát-medence néprajzi térképén – Magyar néprajz

Történet és betelepítés

Bánság újratelepítése elsősorban a törökök kiűzéséhez köthető, valamint a Habsburg- és az Oszmán Birodalom közötti határőrvidék megerősítéséhez, ahol a gazdasági alapot többek között a dohánytermesztés biztosította. Gazdaságtörténeti jelentősége mellett közvetve a régió településtörténetére is jelentős hatást gyakorolt (KÓKAI, 2016:84). Kalapis Zoltán Búza, dohány, selyem című könyvében így ír erről: „A telepesek tehát a szapora Szeged környéki lakosság testéből szakadtak ki. A 18. század közepétől családonként kisebb csoportokban szivárogtak délre a terjedelmes, nagyobbára lakatlan kincstári pusztákra, illetve kamarai birtokokra, később pedig jó néhány kincstári birtok elárverezése után tömegesen szállták meg a vidéket most már nagyobbára szervezett földesúri telepítésként” (KALAPIS, 1998:5).

Abban az időben a dohánytermesztés egyik központja Szeged volt. A 18. század első felében a Szegedről, illetve Csongrád és Csanád vármegyéből kirajzott telepesek számára a dohánytermesztés egyfajta kitörési lehetőség is volt a szabad paraszti állapot felé (KÓKAI, 2016:84). A dohány rengeteg munkát igénylő, jól jövedelmező ipari növény, amelyet elterjedése óta, hol az „istenek leheletének” tartottak, hol pedig a „sátán gyomfűvének” neveztek. Torontál vármegyében olyan eredményesen termesztették a dohányt, hogy első helyen álltak az akkori Magyarországon. Az itteni dohánytermesztés sikeresen bemutatkozott még az 1896-os millenniumi kiállításon is.

„A dohánymunka a frissen művelés alá fogott földeken fényes eredményeket hozott. Elsősorban a földesuraknak, akik jó pénzért bérbe adták telkeiket, másodsorban pedig az államnak, amely monopóliumot vetett be a forgalmazásba, de közben tartotta a termelés szálait is, mivel tőle függött a dohánytermesztési engedély megadása, illetve visszavonása” (KALAPIS, 1998:6).

„A rövidebb végét a dohánytermesztők húzták. Eleinte „a vízből itt-ott szárcsafészekként kidomborodó parton”, később majorsági falvak szélén, putrikban, földkunyhókban élve termesztették a szántóföldi dohányt. Munkába temetkezett emberek voltak, a piszokból nem látszódtak ki: testüket, ruhájukat átjárta a dohánymocsok kesernyés szaga. Az előleg lévén könnyen pénzhez jutottak, de ez könnyen el is úszott: hol dúskáltak benne, hol kenyérre sem tellett” – írja Kalapis Zoltán a fent említett könyvében (KALAPIS, 1998:6).

Azon a területen, ahova a szegedi dohánykertészek is érkeztek, komoly társadalmi és gazdasági változások mentek végbe a törökök kiűzése után. A császári hatalom a 18.

század első felétől hosszú török uralom után arra törekedett, hogy e területeket újra ténylegesen is Európához csatolja, újra europizálja. A császárság törekvését különböző népek, elsősorban németek, szerbek, szlovákok, románok, stb. és nem utolsósorban magyarok (főként dohánykertészek) e területre való betelepítésével kívánta elérni (GRLICA, 2009:29). A lakosságot különböző módszerekkel próbálták a déli országrészbe csábítani, házakat építettek nekik, földeket kaptak, és néhány évig adómentességet élveztek (MINISTERIUM DES HANDELS, 1849:5).

A telepítés a 18. század folyamán három nagyobb időszakban játszódtott le. Ezek a folyamatok nagyon fontosak, és a Habsburg Monarchia által szigorúan felügyelt munkálatok voltak. Az első telepítési rendeletet VI. Károly hozta 1722-ben és 1723-ban, mert csak ekkor, a pozsareváci béke után teremtődtek meg a feltételek a tömeges betelepítéshez. Ekkor került sor a mocsarak lecsapolására, hogy mind nagyobb termőterülethez juthassanak. A lecsapolások előtt a terület szomorú képet nyújtott, számos pusztulóban lévő település rejtőzött a betegségeket hordozó vizenyős pusztákon. Ezt a minden tekintetben rendszertelen országrészt kellett egy bizonyos rendbe terelni. Azonban a folyamatosan visszatérő pestisjárványok, valamint a visszatérő török fenyegetettség, a rossz életkörülmények is mind megnehezítették a terület újraélesztését (SILADI, 2019:32).

A második, és talán leglényegesebb, legellenőrzöttebb betelepítésekre Mária Terézia uralkodása alatt került sor. A császárnő szívéen viselte az elhagyott országrész újratelepítését, ahol a gazdasági jólét mellett a lakosság szellemi és egészségügyi gondjaival is törődött. A település alakja, nagysága, a ház méretei és a telken való elhelyezkedése pontosan meg volt határozva az Impopulations Haupt-Instructions (Betelepítési Főutasítás) rendelete szerint, melyet a császárnő 1772. január 11-én adott ki. Ez a rendelet kimondja, hogy a falu csak árvízmentes magaslaton épülhet, szabályos négyszög alakban (PÉNOVÁTZ, 1979:11). A falu helyét is figyelmesen kellett megválasztani, mindenképpen egészséges földterületen, lehetőleg magaslaton kellett települnie, úgy, hogy a lakosság könnyen megközelíthesse földjeit (MINITERIUM DES HANDELS-BEILAGEN, 1894:31).

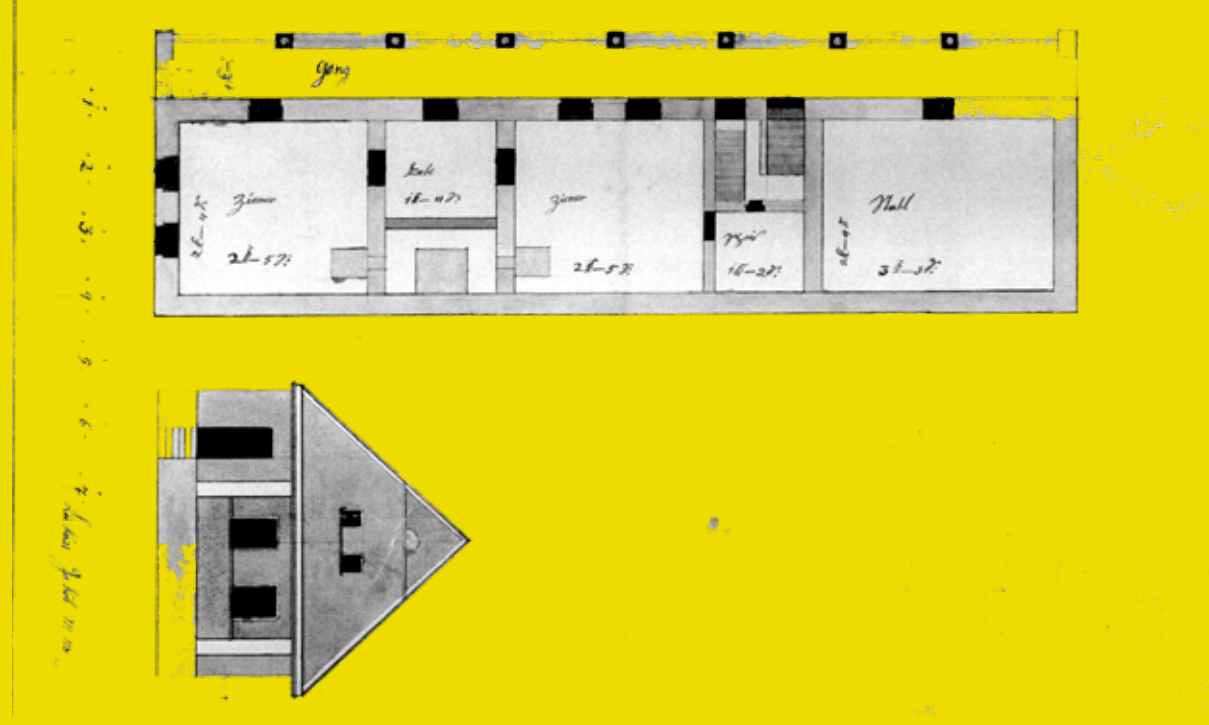
A harmadik periódus II. József császárságának és uralkodásának idejére tehető, ő fejezte be az anyja által elkezdett tevékenységet. Annak ellenére, hogy talán a németek még sohasem kaptak ennyi kedvezményt és segítséget a betelepítésnél, mint ekkor, ebben az időszakban igen kevesen jöttek a déli részre. Még mindig élt körökben az a hiedelem, hogy a Bánság a „németek temetője” (BÖHM, 1867:151, 152, 157, 158, 165).

Bár nem akkora méretekben, mint az előző században, a betelepítések folytatódtak a 19. század első felében, I. Ferenc császár uralkodása alatt is. Az 1830-as és 1840-es években Ferdinánd császársága alatt tovább szaporodott a bánáti falvak és a már meglévő települések lakossága, egészen a szabadságharc kitöréséig.

Ferenc József idejében történt az utolsó nagyobb betelepítési hullám. Először az 1858-ban kiadott Betelepítési törvény alapján, majd a kiegyezés után, és végül az 1890-es években. Ekkor főként magyar családok érkeztek e területre, hiszen az előző gyakorlattal ellentétben ezeket a telepítéseket a magyar kormány irányította, és a Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe estek (BODOR, 1908: 60, 61).

A 18. és a 19. századi kolonizáció méretében és jelentőségében is egyedülálló volt Európában, és nagy hatással volt a Monarchia gazdasági, katonai és politikai életére egyaránt. A települések terveit a központi hatalom előírása szerint a katonai mérnökök készítették, és a helyszínen végezték el a kijelöléseket. A tervek alapján barázdák segítségével kijelölték a falu méreteit, a tömböket és az utcákat.

Ilyen, szabályosan kialakított falvakba és főként típusházba érkeztek a Szeged környéki dohánykertészek is, a dohánytermesztést azonban először Szeged környékén honosították meg, és csak azután vonultak a délebbi területekre. „1784-ben II. József rendeletére bevezették a dohánymonopóliumot, amely a külföldi dohány importját megtiltotta, a Lajtán túli területeken a termesztést engedélyhez kötötte. A dohányt kizárólag a kincstári gyárak – ekkor hazánk területén még egy sem volt – dolgozhatták fel, s az árusítás is az udvari szervek felügyelete alatt állt. Az állam minden konkurenciát kizárt, Magyarországon azonban 1850-ig nem volt egyedárusítás, s a termesztést sem akadályozták az ezzel járó korlátozások. Ezért a Habsburg Birodalom legfontosabb dohánytermesztő területe a Magyar Királyság – ezen belül a Délvidék – lett. Ez utóbbi tény elősegítette, hogy a termelésre legalkalmasabbnak a kötött fekete talajokat tartották és olyan területeket, ahol bőségesen állt rendelkezésre szabad földterület. A Bánság és a Bácska nagy kiterjedésű alacsony népsűrűségű térségei és kamarai tulajdonú feketeföldjei egyaránt megfeleltek e feltételeknek. A bánsági dohánytermesztés egyik legfrekvenciáltabb területévé 1718 után a Marosszög vált. A Marosszög kincstári területein települt első kertészségek egyike Szőreg volt, ahol 100 család telepedett le, de a régió más településeire (pl. Százegyház, Klárafalva, Deszk, Szentiván stb.) is érkeztek szegediek, azonban az 1770-es évekig csak szórványosan. Az 1743. évi adókimutatásnál a deszki kertészek adóztak a legtöbbet Szeged városának. E tény arra is rávilágít, hogy kezdetben a dohánykertészek megőrizték szegedi házaikat, s csak szezonálisan költözhettek ki (KÓKAI, 2016: 85-86).

Kalapis szerint a déli részek első települései az 1770-es és 1780-as években jöttek létre, mint például Majdán, Rábé, Torda, Kisorosz (Torontáloroszi), és a meglévő településekre is ekkor érkeztek a dohánykertészek, mint például Nagyikindára és Törökkanizsára, de ún. kertésztanyák már korábban, az 1760-as években is voltak, például Jázova környékén. A tömeges betelepítés azonban 1782 után történt, amikor is elérvezték a kincstári és a kamarai birtokokat, és az új földesurak nagy számban telepítettek munkásokat termékeny földjeikre. A következő településekre érkeztek ebben az időszakban, s a legtöbb falut is ekkor alapították: Csóka, Monostor, Lukácsfalva, Gyála, Padé, Töröktopolya, Magyarcsernye, Beodra, Magyarszentmihály, Tóba, stb. (KALAPIS, 1998:5, 6). A 19. század folyamán Szegedről, mint kibocsájtó városból és annak környékéről továbbra is tömegesen érkeztek a magyar családok a déli területekre, de emellett a már itt lévő lakosság is vándorolt, és így új falvak jöttek létre, pl. Muzslya a 19. század végén (PAPP, 1997:319).

Dohánytermesztés a 20. század fordulóján – Benák Erzsébet gyűjteménye

Természeti adottságok és tájhasználat

A szegedi nagytáj, főként annak déli része, nagy kiterjedésű mocsaras terület volt, amelynek lecsapolása után különösen termékeny termőterülethez jutott a térség. Fényes Elek a következőt írja Torontál vármegyéről, amely azonban az egész szegedi nagytájra jellemző: „Szintúgy mondhatik Magyarország Egyiptomának, mint Bécs és Ausztria tárházának. A föld általában véve trágya nélkül is gazdagon fizet” (FÉNYES, 1839:377).

A falu határának (a művelhető szántóföldek) kialakításánál fontos dolognak számított, hogy a legtávolabbi szántóföldek légvonalban ne legyenek messzebb négy-öt kilométernél, azaz egy óra járásra a falutól. Nagy jelentősége volt a falu és a szántóföldek utakkal való összekapcsolásának, és a határutak sűrű hálózatának is. Mindezek az intézkedések az egyes földterületek könnyebb megközelítését segítették elő, ezzel időt és energiát takarítva meg a gazdának.

A dohánykultúra fejlődését elsősorban a természeti tényezők, a talaj adottsága és az éghajlat határozza meg (KÓKAI, 2016:84). Fényes Elek így írja le e terület dohánytermesztését: „Dohánytermesztéssel több ezer család foglalkozik, úgyhogy 41 nagy népesített pusztán, csaknem mind dohánytermesztők laknak, s ezek leginkább magyarok. A torontáli dohány szegedi név alatt jön kereskedésbe, még pedig oly nagy mennyiségben, hogy erre nézve talán egyedül Szabolcs és Tolna vmgyék vetekedhetnek vele. Jóság s kedves íz tekintetéből, különösen dícsértetik a deszki és a tordai” (FÉNYES, 1839:377).

A dohánykertészek betelepítésekor – és ez tulajdonképpen az egész szegedi nagytájra általánosítható –, az uraság szerződést kötött az idetelepülőkkel. Változó időre vették bérbe a földet, Magyarcsernyén például a Csekolicsok 1798-ban harminc évre adták bérbe földjeiket a dohánytermesztőknek. Egy láncért évi négy forintot kellett fizetni. Majd 1828-ban másodszor is sor került a szerződéskötésre, újabb harminc évre (HISTORIA DOMUS Magyarcsernye). A földek kizárólag az uraság kezében, tulajdonában voltak, és a nép ezeket a földeket munkálta a gróf által megszabott béréért (SZILÁGYI, 2013, 16). A másik réteget főleg a szegényebb dohánykertészek alkották, akik ún. feleskertészként dolgoztak az uradalmakon. Ebben az esetben a dohány egyik fele volt a földesúr, a másik az előleget adó kereskedő, akivel a termelő szintén szerződést kötött (KALAPIS, 1998:6).

A 19. század második felére jellemző, hogy az 1873-as törvény értelmében az uradalmak tulajdonosai megengedték a földjeiken dolgozó dohánykertészeknek, hogy ún. örök áron megválthassák, megvásárolják a házhelyeket és a szőlőföldeket. Ebben az időszakban a nagyurak, földbirtokosok lehetőséget teremtettek arra, hogy az emberek négy-hat hold földet vegyenek bérbe, a nagyobb családok legfeljebb kilenc holdat kaphattak. Ez akkoriban valóságos földreformnak számított (SZILÁGYI, 2013, 36).

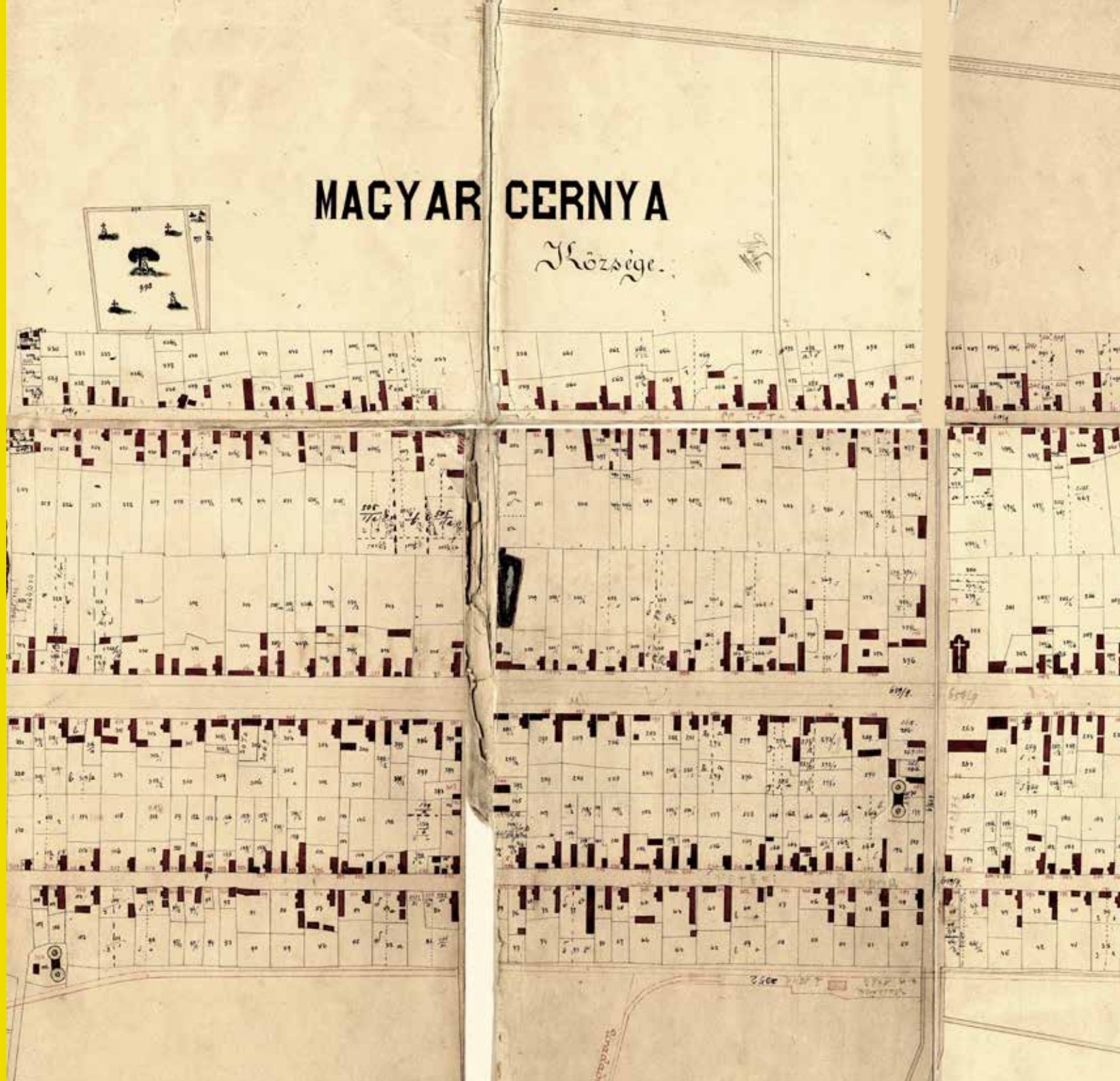
Településszerkezet

A telepített falvak – nem csak a dohánykertészek lakta települések – szabályos falustrukturával rendelkeztek. A falvak szabályos alaprajzúak voltak, és mindenben követték a Mária Terézia által a Betelepítési Főutasításban előírt szabályokat. Ez a módszer praktikus és könnyen ellenőrizhető is volt. A szegedi nagytáj területe többnyire sík vidék, így a domborzat nem befolyásolta és nem gátolta a falvak telepítését, azonban a mocsaras árterületek, és a víz később sok gondot okozott. Ezeket csak a 19. század második felében bekövetkezett nagy árvízmentesítési munkálatok után sikerült teljesen kiküszöbölni.

A falvak alapszerkezete általában szabályos négyzet vagy téglalap alakú volt, amely később ugyan változásokon esett át, azonban máig ez a szabályos faluszerkezet az említett falvak leghitelesebben megőrzött eleme. A falu központját mindig egy szabályos alakú tér jelölte. Már Mária Terézia császárné is fontosnak tartotta a falu és az épületek tűz elleni védelmét. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével határozta meg a Betelepítési Főutasításban az utcák és a telkek szélességét, valamint az épületek egymástól való távolságát (MINISTERIUM DES HANDELS-BEILAGEN, 1849:1–10). A beépítettség jellege csaknem minden esetben utcavonalas (ISTVÁNFI, 2006:129), ahol a házak a telkek jobb vagy bal szélén helyezkedtek el a mezsgyevonalon.

Egyes kutatók szerint a telepített, teleklábas szerkezeti típus legtisztább formáit a 18. és a 19. század szervezett telepítési akciói hozták létre szabályosan kimért telkekkel, hálós utcaszerkezettel (BAKÓ, 1978:15).

A tanyás területeken szabályos településszerkezeteket nem találunk a 20. századi utcásodó telepeken kívül, a házcsoportok egymástól szétszórva, de a minimális terepadottságok figyelembevételével épültek, közvetlen kapcsolódva a termőföldekhez.

Telkek

A falvak alapegysége a telek, mely az utcákkal határolt tömbök felosztásával jött létre. A háztömbök szalagtelkekből álltak. Először a téglalap hosszanti irányban két részre, majd keresztirányban jellemzően 15 öl szélességű telekre volt osztva. Két telek két utcát kötött össze egymással, a parcella utcára néző végén volt a ház a kiskerttel, a másik végén a gazdasági udvar és a kert. A telkek hossza változó volt, mely a tömb szélességéből és a településszerkezetből adódott. A porta közvetlen kapcsolatban volt környezetével, a telkek fajtáját, alakját a településszerkezet határozta meg, és ez az állítás fordítva is igaz.

A telkek látható módon el voltak választva egymástól, legtöbbször kerítéssel. A telepített falvak portái általában szalag és nyújtott téglalap alakú telkek voltak. A telek nagysága megegyezett a Mária Terézia főutasításában leírt méretekkal: a porta hossza 75-100 öl, szélessége pedig 12-15 öl volt (MINISTERIUM DES HANDELS-BEILAGEN, 1849:4).

A telek fő rendeltetése és feladata volt, hogy egységbe foglalja a paraszti élethez szükséges szerszámokat és épületeket (GOSTOVIĆ, 1989:77). A paraszttelkek általában három fő részre, a lakóudvarra, a gazdasági udvarra és a kertre tagolódtak. E három egység általában egy síkban, egy tengerszint feletti magasságban helyezkedett el, hiszen a szegedi nagytáj túlnyomórészt sík terület. A három egység nem ugyanakkora területet foglalt el. Legtöbbször a kert a parasztporta felén terült el, míg az első két rész osztozik a terület másik felén.

Ahol a lakóépület helyezkedett el, az az első udvar a kiskerttel, virágoskerttel. A lakóház a szomszéd telek szélén, a mezsgyén állt, legalább 9 öltre a szomszéd házától (MINISTERIUM DES HANDELS-BEILAGEN, 1849:4). A virágoskert legtöbbször a tornác mellett az udvarba vezető nagykapuig húzódott, alacsony kerítéssel körülkerítve, nem zavarva így a szekér útját. A parasztudvarokban általában volt egy ásott kút, gémeskút, később kerekes kút majd pumpáskút, a kiskerttel szemközti részen.

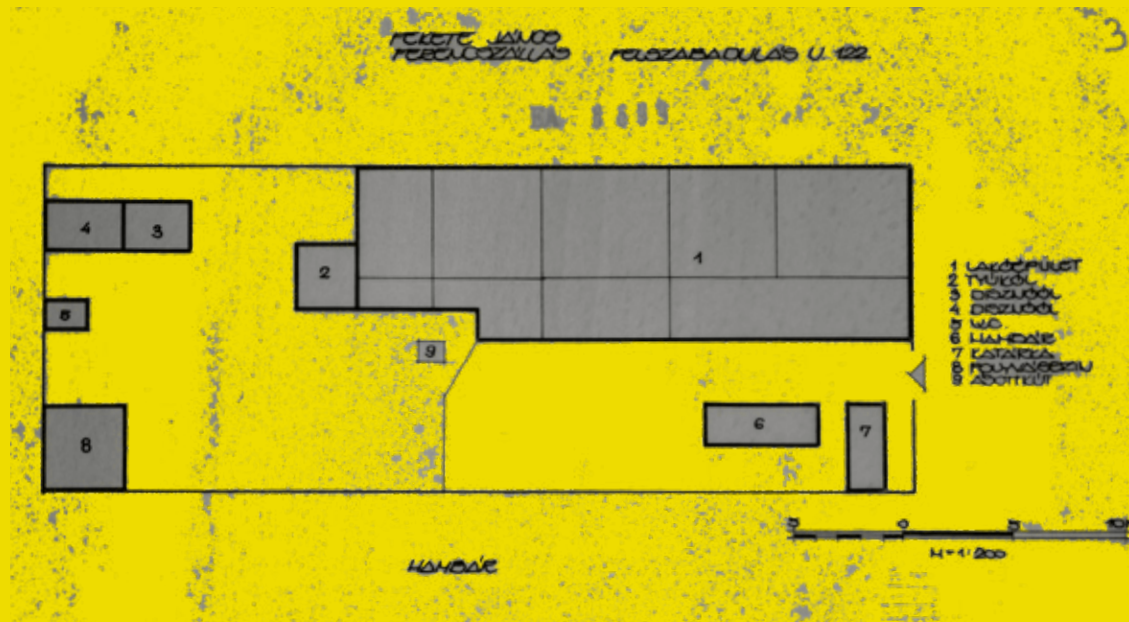
Legtöbb esetben a ház közvetlen folytatásában volt az istálló és a pajta is, tekintettel arra, hogy az emberek főleg dohánytermesztéssel foglalkoztak (BODOR, 2009/1). Az ilyen udvart soros udvarnak mondták (BAKÓ, 1978:20). A kotárka (góré) sokszor a porta másik szélére került, szemben az istállóval, elválasztva ezzel az első és a hátsó udvart (PÉNOVÁTZ, 1979: 12). A góré gyakran az utcafronton a pajtával együtt kapott helyet, és ezáltal elzárta az udvar nagy részét a kíváncsiskodó tekintetek elől.

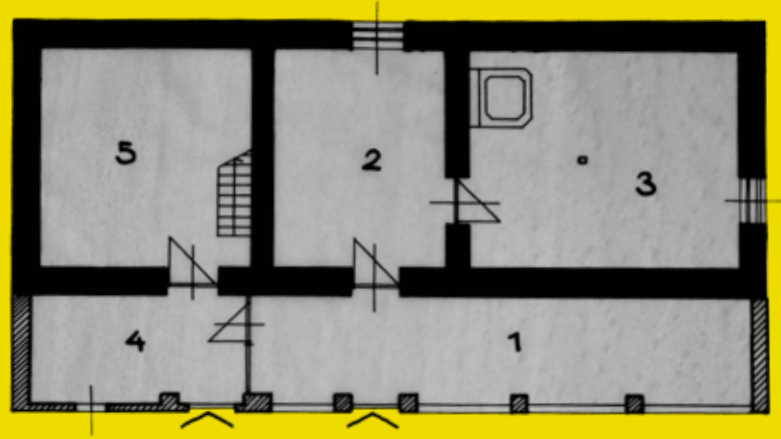
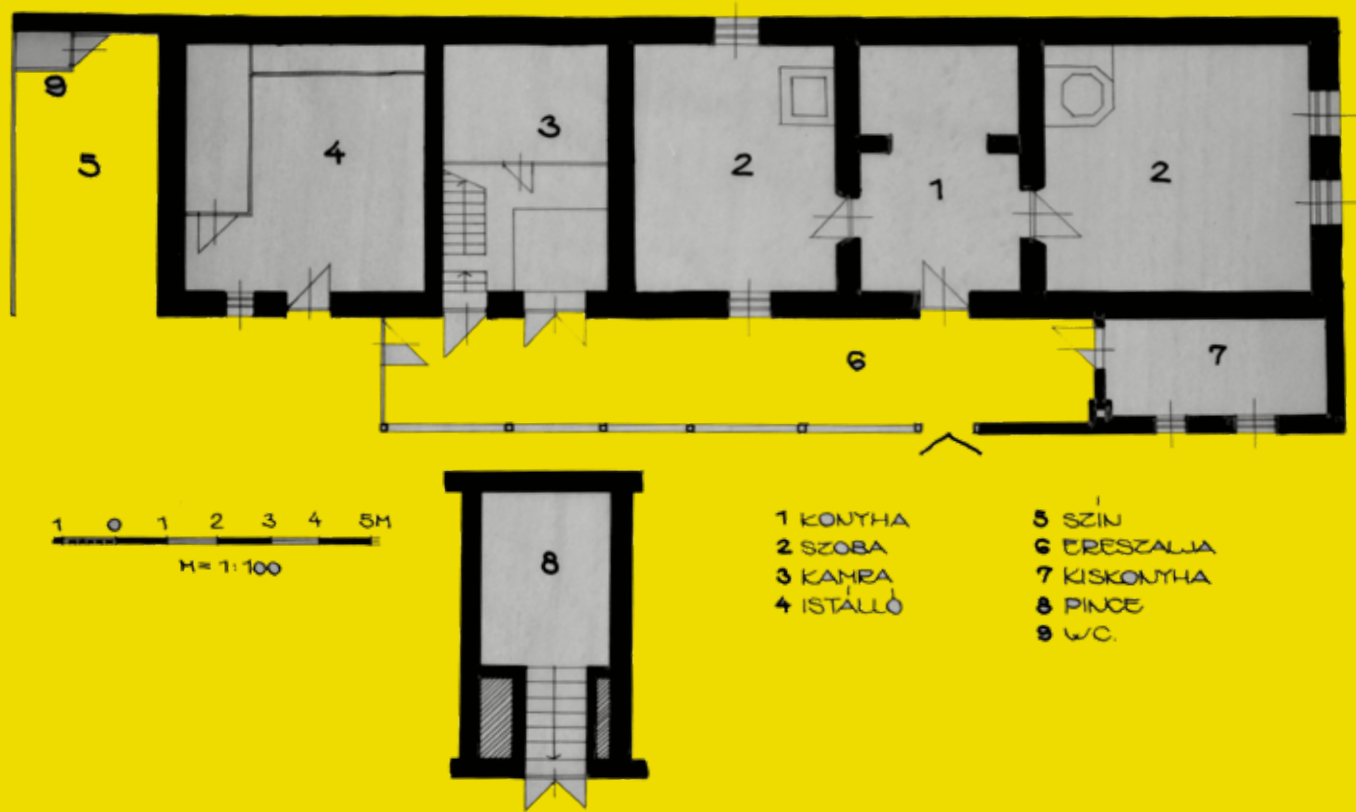
Az udvarokban mindig egy eperfa állott, mely kellő hűvöst biztosított a teleknek. Az eperfa funkciója nem csak az udvar árnyékolása, hanem ún. alapeszköze volt a

selyemtenyésztésnek, de elsősorban a tűzvédelmet szolgálta. A Szegeden pusztító tűzvész után hoztak egy tűzvédelmi rendeletet 1819-ben, melyben a fa ültetését elő is írták, és ezt nem csak Szegeden, hanem az onnan kirajzó nép falvaiban is betartották, az egész szegedi nagytáj területén (BÁLINT, 1978:254).

Az első és a hátsó udvar között legtöbbször nem volt határvonal. Ennek praktikus okai is voltak, így nem kellett két kaput nyitni, ha a parasztkocsi közlekedett. Az udvart a kerttől és a szomszédtól azonban mindig kerítés választotta el. Érdekes kerítésfajta volt az úgynevezett garádfal. Körülbelül másfél méter magas vert falból készült. Tetejére az istállóból kihordott szalmás trágyát rakták, hogy ne ázzon el a fal.

A tanyás térségekben jellemző a keretes beépítés, a főépület (lakóház) körül a telekhatárokon gazdasági épületek álltak, mintegy biztosítva a telek időjárás elleni védelmét. A portákat rendszerint facsoportok keretezték. Napjainkra, sajnos, számos helyen már csak ezek a facsoportok tanúskodnak a valamikori tanyák meglétéről.....

Házkoncepció és épületanyagok

Magyarország déli részén az ún. alföldi háztípus terjedt el. Így a Szegedről kirajzott lakosság körében a Szeged és környékének alföldi típusú építkezési módja volt a jellemző.

A legalapvetőbb háztípus a térségben a kétegyeséges ház volt, melyből még ma is sok található a falvakban. A ház konyhája szolgált az épület központjaként, az utcai szobát pedig gyakran külső háznak nevezték. Az udvar felé szükség szerint tovább bővítették a házat lakóhelyiséggel vagy kamrával, padlásfölgjával, a gazda igényétől és anyagi helyzetétől függően. A déli területek betelepítésekor készítettek a bécsi udvarban ház- títusterveket, amelyek alapján később a házak zömét építették, a szegedi nagytáj településeinek típuspéldát próbálták saját hagyományaikhoz alakítani a lehetőségek függvényében. A kétegyeséges ház következő változata a háromegyeséges ház, ahol a konyhából a tisztaszoba mellett egy belső szobába is eljuthattunk. A két szobát a Szeged környékiek gyakran nevezték belső-és külső háznak. A konyha így elsődleges rendeltetésén kívül az előtér és a közlekedő szerepét is betöltötte (SILAĐI-TUFEGDŽIĆ, 2012:134). Ezek után a hátsó szobát használták alvásra, az utcai helyiséget csak különleges alkalmakkor vették használatba, itt volt az újabb ágynemű, a szebb bútor, ez volt a tisztaszoba.

A lakóépületek egyszerű kiképzésűek voltak, az utca felé egy, később két ablakkal, deszkából készült, a 19. század közepéig csaknem teljesen díszítetlen oromfallyal, az udvar felé zárt homlokzattal, melyeket csak a nyílások tagoltak. A 19. század második felében megjelent a tornác és az utcai homlokzat, valamint az oromzat gazdagabb kialakítása. A tornáccal egy újabb nyílászáró került a homlokzatra, a kiskapu vagy más néven felső kapu, mely idővel a homlokzat egyik meghatározó elemévé vált (SZILÁGYI, 2013:73).

A házak általában természetes, helyi anyagokból épültek: földből és nádból. Ezen építőanyagok megválasztását az alkalmasság mellett a hozzáférhetőség indokolta. A mocsarakban gazdag vidéken, azok lecsapolása után is bőségesen kínálkozott kellő alapanyag a vályoghoz és a tetőfedésekhez. A földből készült házaknál a föld kétféleképpen jelent meg: az első időszakban vert falként, majd a 20. század elejétől vályogtéglaként is. A földet a vályogvető gödrökből hozták, melyek a keresztutcákban, többnyire a faluszéleken helyezkedtek el. A vert fal különböző minőségű földek keverékéből készült, mert ahogy ástak, a felszíni rétegek eltértek a mélyebbektől. A sárhoz keverték még szalmát és polyvát (SZILÁGYI, 2013:59).

A tetőkonstrukciót horogfás, szelemenés szerkezet képezte. A fát félig megmunkált állapotban használták, tartósítását legtöbbször meszeléssel oldották meg. A tetőhéjazat a 18. és 19. században főleg nádból készítették. Az effajta tetőfedésre ma már alig találunk példát. Idővel, a 20. század elején tűzvédelmi szempontok végett áttértek a hódfarkú cserép használatára.

Változási folyamatok

VÁLTOZÁSI FOLYAMATOK

A népi és paraszti kultúra örökké változó folyamat. Nincs két egyforma tárgy, épület és nincsenek azonosan énekelt dallamok. Ameddig falu létezik a világon, addig parasztság is létezik, sokszor tudat alatt meglévő és irányító hagyományokkal. Ezek a közösségek mindig alkotnak valamit, amit később művészetnek nevezünk, csak születése pillanatában nem látjuk annak művészi értékét. A paraszti kultúra tehát önmagát fogja újrate teremteni az idők végezetéig. Továbbélését elősegíteni csak a példamutató új teremtésével lehet.

A 20. század folyamán az addigi egységes szegedi nagytáj területe három részre szakadt, és ahogy az előző időszakban is, ezek a változások rányomták bélyegét az épített környezetre is. A három országhoz tartozó településeknek a második világháborúig sikerült csaknem egységesen továbbfejlődniük, már ami a településszerkezetet és a házakat illeti, majd ezt követően különböző hatások mentén kisebb eltéréssel alakultak át. A 20. század közepén bekövetkezett általános fejlődés, vagyis értékrendváltás elkerülhetetlen volt a kutatott területeken is, ezek fő oka pedig:

- a gazdaság megerősödése a mezőgazdasági technológiák fejlődésének következtében,
- a nem mezőgazdasággal foglalkozó lakosság számának növekedése,
- a falusi lakosság és infrastruktúra általános fejlődése (GOSTOVIĆ, 1989:83).

Az első változás már jóval előbb, a 19. század második felében bekövetkezett a közlekedési infrastruktúra kialakításával, azonban a legtöbb szegedi nagytájhoz tartozó faluban az új közlekedési útvonalakat a már meglévő faluszerkezethez igazították. Az utak kiépítésével létesült az első közelebbi, gyakoribb kapcsolat a város és a falu között, hiszen annak ellenére, hogy e falvak lakossága Szegedet nevezte igen sokáig otthonának, a többség sohasem járt ott. A falusi lakosság lehetőséget kapott egy új világ, egy másfajta életstílus megismerésére. Ez a hatás később az építészetben is érvényesült, főleg a gazdagabb lakosság körében.

A lakosság számának növekedése is változást eredményezett, mindez természetes jelenségnek bizonyult ezen a vidéken a 20. század közepéig. A falu határának elmozdulásakor az új részek általában követték a régi faluhálózat tervezetét, amely legtöbbször egymást ortogonálisan metsző utcákból állt. Bizonyos eltérés esetleg a tömbök nagyságában mutatkozott.

Az ún. társadalmi katasztrófák, vagyis a különböző hatalomváltások szintén nyomott hagytak az egykori szegedi nagytáj településeinek arculatán. A 20. század folyamán folytatódtak a betelepítések az elemzett területeken, vagyis azokon a részeken, amelyek a mai Szerbia területéhez tartoznak. Bár a magyarok falvakat nem érintették a lakosságcsere, környezetük többnyire megváltozott mind az első, mind a második világháború után, és ezek a hatások, ha nem is közvetlenül, de befolyásolták a kutatott

falvak építészetét. Az 1990-es évekig, a változások bizonyos szabályrendszer mentén folytak – ha nem is voltak mindig kedvezőek ezek a változások –, és ez tükröződött a településeken is, míg ezt követően az elmúlt évtizedekben egyre inkább szabadkezet kapott az egyén, már ami az épített környezetet illette, így egyre aránytalanabbá vált a falu kinézete és a társadalmi viszonyok is.

Természeti adottságok és tájhasználat

A terület természeti adottságai nem változtak az idők folyamán, a szegedi nagytájra továbbra is jellemző, hogy a térség éléskamrája, hiszen ezen a sík vidéki területen a földek minősége még mindig csaknem kifogástalan, és ez kedvez a mezőgazdaság fejlődésének. Bár a földek tulajdonviszonya többszörösen megváltozott a 20. században, a termelés mindvégig folyamatos volt. Napjainkra jellemző, hogy a megművelhető földterületek nagysága egyre gyarapodik, hiszen az egykori legelők nagy részét is felszántották. A dohány, amely e vidék jellegzetes növénye volt, az utóbbi évtizedekben csaknem teljesen eltűnt a szántóföldekről, és helyét a könnyebben megművelhető növények vették át, mint a búza, a kukorica és a napraforgó. Újabban tömegesen megjelentek az állami támogatásból létrejött nagy kiterjedésű gyümölcsösök, mogyoróültetvények, a szója és a bodza.

Településszerkezet

A települések szerkezete élő dolog, amely állandóan változik a gazdasági és a társadalmi viszonyok függvényében. Változások alatt a legtöbb esetben a terjeszkedést értjük, hiszen az egykori dohánykertész-falvak lakosságának száma a 20. század derekáig szinte folyamatosan növekedett. Ez azt idézte elő, hogy az eredeti településmag a falubelsőben megmaradt, de újabb utcák létesültek, melyek többé-kevésbé követték az eredeti szerkezetet, vagyis a szabályos falustruktúrát.

Telkek

A települések létrejötte után a falusi telkek alakultak, változtak nagyság és rendeltetés tekintetében is. A régi paraszttelkek közül sok már nem létezik eredeti állapotában. A módosabb családok általában összevonták a telkeket vagy a család létszámának

növekedésével újabbakat vásároltak, míg a szegényebbek egy telket osztottak több részre. Az alapforma, a nyújtott téglalap azonban még a mai napig felismerhető.

Ma már a telkek rendeltetése sem mindenhol a régi. A nem mezőgazdasággal foglalkozó lakosoknak nincs szükségük kertre és gazdasági udvarra, ezért a lakóudvar mind jobban terjeszkedik, elfoglalva ezzel csaknem az egész portát. A továbbra is mezőgazdasággal foglalkozó családok viszont folyamatosan korszerűsítik gazdaságukat, újabb és újabb épületeket emelve, megszüntetve a hármás telekosztás határait. Nem csak a melléképületek és a telek rendeltetése változott a 20. század folyamán, hanem magának a lakóháznak az elhelyezkedése is a telken belül. Ma már nem követelmény, hogy a ház a telekhatáron és az utcafronton álljon, ezért számos hasonló jellegű változat jelenik meg, megbontva ezzel az egykor egységes utcaképeket.

Házkonceptiók és épületanyagok

A parasztházak a kezdeti kétegységes háztípustól kezdve állandóan fejlődtek. Kezdetben a telek belseje felé, hosszanti irányba, a konyha folytatásában bővítették a házakat, az utca felé azonban változatlan maradt a homlokzat. Ezt követően jelentkeztek olyan megoldások is, amikor a tornác utca felőli részét befalazták, és ott egy kisebb szobát alakítottak ki. A következő ún. fejlődési szakasz az volt, hogy az utcaszobával egy síkban még egy szobát építettek, amelyet egy tető alá vontak a már meglévő tisztaszobával. Az ilyen házak elterjedése a 20. század derekán vált tömegessé. „Az oldalház a hagyományos lakóházak bővítésének elterjedt módja” (ORTUTAY, 4:88). Fontos lépés volt a házak fejlődésében az is, hogy a két utcai szoba belmagassága jelentősen megnövekedett. Ezeket a nagyszabású átalakításokat értelmezhetjük az emberi szükséglet változásaként, a nagyobb komfort utáni vágyként vagy ami a legvalószínűbb, az úriházak utánzásaként is. Az oldalházaknak „vagyonit jelző szerepe volt” (ORTUTAY, 4:88). Eltérések az 1920-as és 1930-as években épült módosabb házakhoz viszonyítva abban mutatkoznak, hogy itt két utcára néző helyiség van, a homlokzat kiképzése sokkal szegényesebb, és mivel ezek a házak a végház átalakításával jöttek létre, alaprajzuk nem téglalap, hanem L alakú.

A hatvanas évek minden szempontból határkönek számítottak a települések életében. Modernizálni akarták a már meglévő parasztházakat, eltűnt a részletek kidolgozásának igénye. A végházak elejét csaknem mindenhol téglával rakták be. Sok helyen a hagyománytól való eltérés, a másság kimutatása abban nyilvánult meg, hogy a házak nyeregtetejét kontyolt tetőre vagy csonkakontyura cserélték. A korszerűsítés, a több fény vagy csupán a homlokzat másfajta kialakítása miatt az első szoba két ablakát összevonták, és egy ablakot tettek a homlokzat közepére, ezzel ez az ablak lett az utcai front uralkodó eleme, és megszűnt a nagyterenda alátámasztása. Néhol ugyanilyen sorsra jutottak a padláslyukak, melyek a változások következtében üveg záródást kaptak. Máshol a főhomlokzattól beljebb egy-két méterrel a gang kiszélesítésével egy újabb szobát alakítottak ki, melyet egy új tetőrész alá vontak. Ezzel teljesen megváltoztatták a végház eredeti alakját és „villaszerű” házat kaptak (SILÁDI, 2011:129).

Az 1970-es és 1980-as években modernebb földszintes házak épültek, úgynevezett kockaházak, amelyek ma már a településképhez és a történelemhez tartoznak, azonban teljesen megbontották a hagyományos faluképet. A nyújtott téglalap alapú házakkal szemben itt már a teljesebb, tömörebb, csaknem négyzetes alaprajz terjedt el, a funkciók észszerűbb elrendezésével és kihasználásával. Stílusukban, alapkonceptiójukban nem, de

magasságukban mindenképpen illeszkedtek a már kialakult faluképhez. Megfigyelhető, hogy a kockaházak nem csak a mai Bánát és Bácska területén terjedtek el, hanem közép-európai jelenségről beszélhetünk, így az jócskán túllép az általunk vizsgált területen. Itt azonban néhány gondolat erejéig álljunk meg. Elismerjük vagy sem, a kockaházak elterjedése mögött törvényszerűségeket fedezhetünk fel, így fejlődés folyamatosnak mondható. Az új típusszerkezetek (vasbeton gerendák, nyílás-áthidalók, különböző falazóblokkok) megjelenése egy új arányrendszert hozott létre, amely lehet, hogy idegen elemeket eredményez a hagyományosabb formákkal szemben, de ellentétben a mai, vegyes világunkkal, egységes utcaképek, településképek megjelenését hozta létre. Nem azt mondjuk, hogy ez a követendő út, de ott, ahol zömében már ezek a kockaházak dominálnak, egy-egy új beépítésnél ezek a mérvadó formák, és ezekhez kell alkalmazkodni. Az általunk vizsgált területen úgy értékelhetjük az átalakulást, hogy a kockaházak megjelenése lezárt egy követhető folyamatot, egységes faluképet hozott létre, és a portákhoz még szervesen kapcsolódnak a hagyományos gazdálkodási formák.

Az egy-vagy kétemeletes házak megjelenése a szegedi nagytáj területén az 1980-as évekre tehető. Ezek az épületek változtatták meg végérvényesen a faluképet, szétrombolva a tradicionális értékeket (SILAĐI, 2012:139). Itt éri el tetőfokát a falusi házak rendeltetésszerű fejlődése, amikor is a kommunikáció már nem szobáról szobára történik, hanem egy előszoba vagy folyosó biztosítja a különböző helyiségek közötti kapcsolatot, amely már részben a kockaházak esetében is megfigyelhető. Ezek a házak, csakúgy, mint részben a hagyományos parasztházak, majd később a kockaházak, típusterv szerint épültek. Az új házaknál megjelennek a korábban soha nem létezett előkertek, melyekkel végképp megbontották az egységes utcaképet. Az utóbbi évtizedekben már nem típustervek szerint építkeznek, a hagyomány tisztelétének egyetlen morzsája sem ismerhető fel. Idegen kultúrkódokat hordozó hibridek épülnek, amelyek sem léptékben, sem az épületelemek szintjén nem illeszkednek egyik előző időszakhoz sem. Kevés a jó példa, az utóbbi évtizedek, évek falusi építkezéseit a hagyományokkal teljes mértékben szakító házak jellemzik.

Nem csak a házak alapkonceptiója, hanem az építőanyagok használata is jelentős változáson ment keresztül a 20. században, főként annak második felében. Az égetett téglák használata jelentősen elterjedt, a meglévő épületeket sok esetben külső téglaköpennyel látták el. Találunk nem szokványos megoldásokat is, például Nagyikindán több házat és kerítést egymásra rakott cserépből építettek. Új építőanyagok is megjelennek, mint a fém, valamint elterjedtek a nagyobb üvegfelületek is.

Illeszkedés egykor és ma

ILLESZKEDÉS EGYKOR ÉS MA

Jó és rossz példák

A szegedi nagytáj népi építészetben rendkívül gazdag, és a rohamos átalakulás nem kíméli az épületeket, településszerkezeteket, ezért a tervezés előtt alaposan meg kell ismerni a területet. A kutatás során szinte teljes képet kaptunk a meglévő értékekről. Az értékek feltárása mellett azonban foglalkoznunk kell azokkal a jelenségekkel, amelyek a változásokat, de főleg a kedvezőtlen változásokat, az értékek eltűnését okozzák. A legfontosabb kérdés az, hogy mit jelent az illeszkedés a népi építészetben, és mit is értünk az illeszkedés fogalma alatt. Hogyan építhetünk új épületeket úgy, hogy ne vesszen el a meglévő érték, vagyis az új illeszkedjen a régihez. Az illeszkedés legfontosabb szabálya:

- illeszkedés a természethez
- a tájhoz és a hagyományos arányokhoz
- a múlthoz és egymáshoz
- a településszerkezethez és azok arányaihoz
- a meglévő épületekhez és a megmaradó részletekhez.

Miről is szólnak ezek a szabályok? A tájról, az emberről és az ember életteréről, azok egységéről, mindezeket összefoglalva a MODULOR-ról, az aranymetszésről. Le Corbusier ezt így foglalta össze:

„A MODULOR mértékeszköz, mely az emberi termetből indul ki és a matematikát veszi segítségül. Egy felemelt karú ember térbeli elhelyezkedésének fő pontjaiban – láb, köldök, fej, a felemelt kar ujjainak hegye – három intervallumot szolgáltat, melyek egy sor aranymetszést hoznak létre. A matematika egy értéknek mind a legegyszerűbb, mind a leggazdagabb variációs lehetőségeit adja: az egységet, a megkettőzését és annak aranymetszését.” (Le Corbusier).

Annak ellenére, hogy az egykori dohánytermesztő falvak lakossága többségében kitarzott a paraszti élet mellett, ezeken a településeken is változtak az emberek szükségletei és életstílusuk. Ezek az új igények elsősorban az olyan újabb házak kiképzésén voltak érzékelhetőek, melyek nem illettek bele a hagyományos utcaképbe.

A szocializmus időszakától kezdve a falvakban megszűnt a hagyományos építkezés, teljesen elszakadtak a hagyományoktól. A hatvanas évektől a nyolcvanas évekig terjedő időszakban a házak földszintesek voltak, stílusukban eltértek ugyan a hagyományostól, bizonyos mértékben megbontották az utcaképet, de magasságukkal illeszkedtek a faluképbe. Az 1980-as évektől már gyakran egy-és kétemeletes házak épültek, melyek semmiképpen sem illeszkedtek a 18. századi falustruktúrába, megjelenésük nagyban megnehezítette a még meglévő népi építészeti emlékek védelmét és az azokhoz való illeszkedést. Az utcakép egységes ritmusa eltűnt, és az építészet ilyen irányú fejlődésére, mint ahogy a múltban, a 20. század második felében is a társadalmi és gazdasági tényezők voltak a legnagyobb hatással.

E változások a szegedi nagytáj területén teljesen megváltoztatták a falvak arculatát. Ma már nehezen találni egységes, hagyományos utcarészletet. Az új és a régi épületek között nem áll fenn semmilyen vizuális vagy lényegbeli hasonlóság, nem illeszkednek egymáshoz. A második világháború előtt épült épületek lassan az enyészeté lesznek, az újak viszont tarkák, nincs egységes stílusuk. Ezért szükséges volna elemezni, milyen mértékben vihetnénk át hagyományos értékeinket a modern falusi építészetbe (KURTOVIĆ FOLIĆ, 1984:105).

Másik gond az, hogy az épület elhelyezkedése a telken nincs meghatározva. Ezért az újabb házak ilyen szempontból is nagy tarkaságot mutatnak, szintén nem illeszkednek a hagyományos példákhoz. A beépítési vonal váltakozása nagymértékben rontja az utca összképét, mely így módon kaotikusnak, szabálytalannak hat.

Ebben a nem egységes faluképben a régi hagyományos házak nem a követendő hagyomány, hanem a nyomor és az elmaradottság szimbólumai a mai laikus gondolkodás miatt.

Illeszkedés egykor és ma , jó példák, Magyarcsernye, Magyarcsernye, Kiszombor, Bordány – Szilágyi Mária gyűjteménye, Markos Anna fényképe

TÁJIDEGEN BEÉPÍTÉS HAGYOMÁNYS UTCAKÉPBE

Illeszkeedés, rossz példa – Kerner Gábor rajza

TÁJIDÉZEN BEÉPÍTÉS ÉS FORMÁK

A szegedi nagytáj építészeti karaktere

A SZEGEDI NAGYTÁJ ÉPÍTÉSZETI KARAKTERE

Tájra jellemző épületformák és tájidegen formák

Ebben a fejezetben fényképek és rajzok segítségével kívánjuk bemutatni a szegedi nagytájra jellemző épületeket, és azokat az épületeket is, amelyeket lehetőleg kerülni kellene. Természetesen véleményünk szubjektív, és fenntartjuk magunknak a tévedés lehetőségét is. Ugyanakkor megállapításaink a helyszíni vizsgálatok eredményein alapulnak, amelyeknek elsődleges célja az volt, hogy feltárjuk a változások okait és összefüggéseit. Sokszor az általunk vélt tájidegen formáknak nem a laikus építetők az oka, hanem az a rendszer, amely kevés jelentőséget tulajdonít az építészeti arculatok kialakításának, a hagyományok fontosságának.

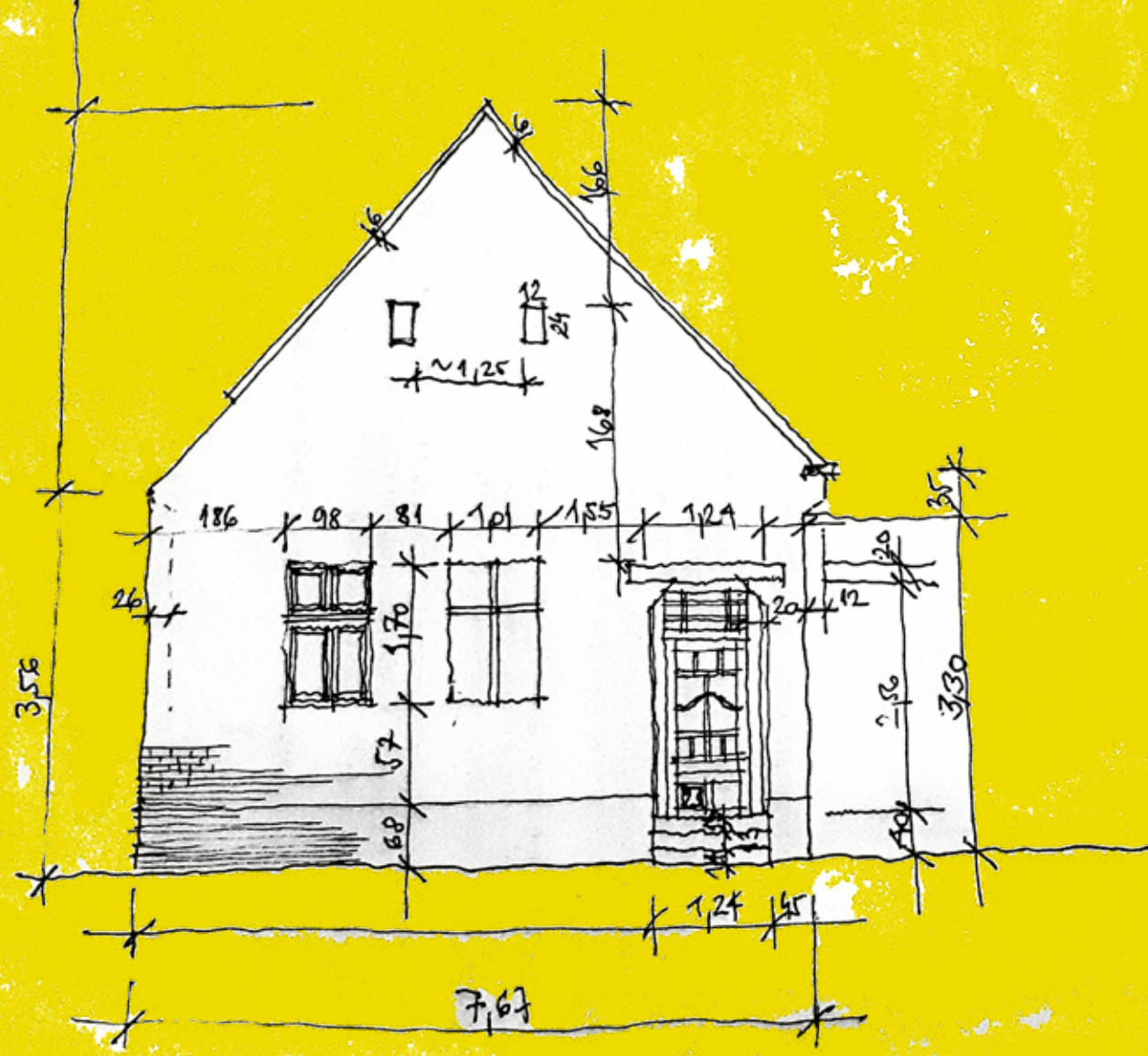

A szegedi nagytáj építészeti karaktere, Csantavér,
Magyarszentmihály, Magyarrittabé, Rábé, Bácsgyulafalva – Szilágyi Mária fényképe

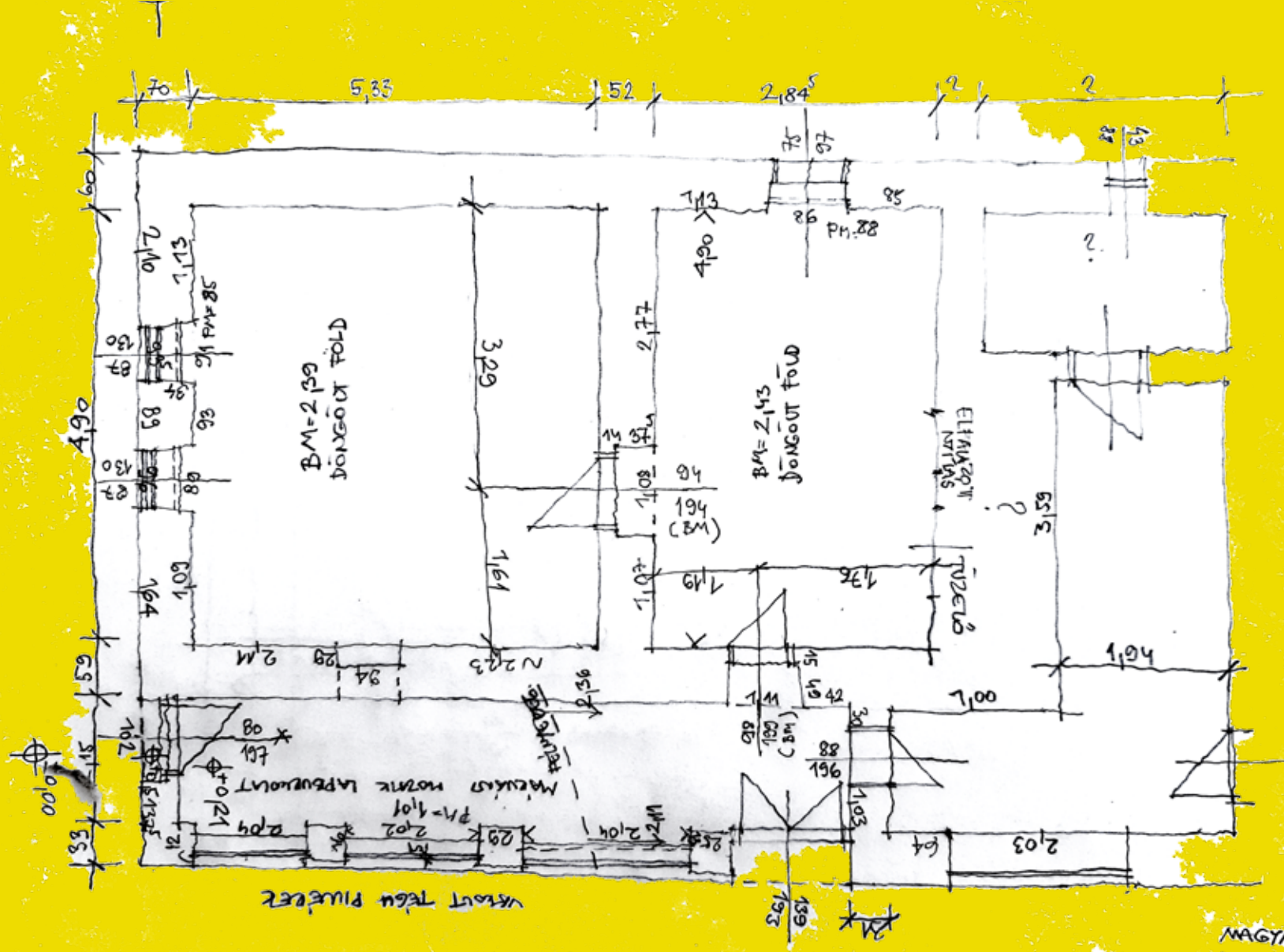
A szegedi nagytáj építészeti karaktere, Törökbecse, Pacsér, Bajsa, Bégaszentgyörgy – Szilágyi Mária fényképe

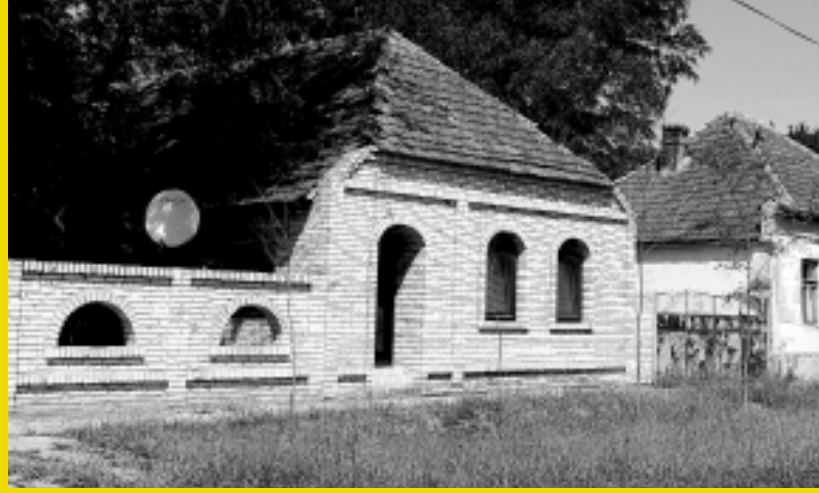

A szegedi nagytáj építészeti karaktere, utcai homlokzat, Magyarcsérnye – Kerner Gábor rajza

A szegedi nagytyáj építészeti karaktere, alaprajz, Magyarcsernye – Kerner Gábor rajza

Kerülendő átalakítások – Kerner Gábor fényképe

A tájba illeszkedő és tájidegen tanyák, Ludas, Kispiac – Kerner Gábor fényképe és rajza

Tervezés_ Építészeti karakter

TERVEZÉS – ÉPÍTÉSZETI KARAKTER

A felújítás tíz parancsolata általában és a szegedi nagytájon

- mielőtt elkezded a tervezést, ismerkedj a tájjal,
- ismerd meg a táj és a település kapcsolatát,
- ismerkedj az épülettel, annak múltjával, a szomszédokkal,
- alaposan elemezd a ház anyagát, szerkezetét,
- írd össze az újrahasznosítható épületszerkezeteket,
- csak olyan elemeket bonts le, amelyek kizárják az új funkciókat,
- az építésnél használj természetes anyagokat,
- az épület körül vedesd el a felszíni vizeket,
- a gazdasági épületeket ne bontsd le, próbálj azokba új tartalmat beépíteni,
- úgy rendezd az udvart és a kertet, hogy oda ne kerüljön tájidegen növényzet.

Részletek

Az épület tömegének és arányának meghatározása után a tervezés folyamatában az illeszkedésen túl lényegesen foglalkoznunk kell azokkal az építészeti elemekkel is, amelyek meghatározzák a ház összképét, azt, hogy egy adott épületet szépnek, harmonikusnak látunk-e vagy sem. Ahhoz, hogy kellőképpen, kellő léptékben, kellő alakban és kellő helyen tudjuk alkalmazni ezeket az ún. részleteket, fontos megismernünk a hagyományos építészetben betöltött szerepüket, kialakításuk milyenségét. Ugyanakkor meg kell ismernünk azokat a szokásokat is, amelyek egy-egy elemhez kapcsolódtak, hiszen ezek szerves részei voltak a mindennapi életnek és hagyománynak.

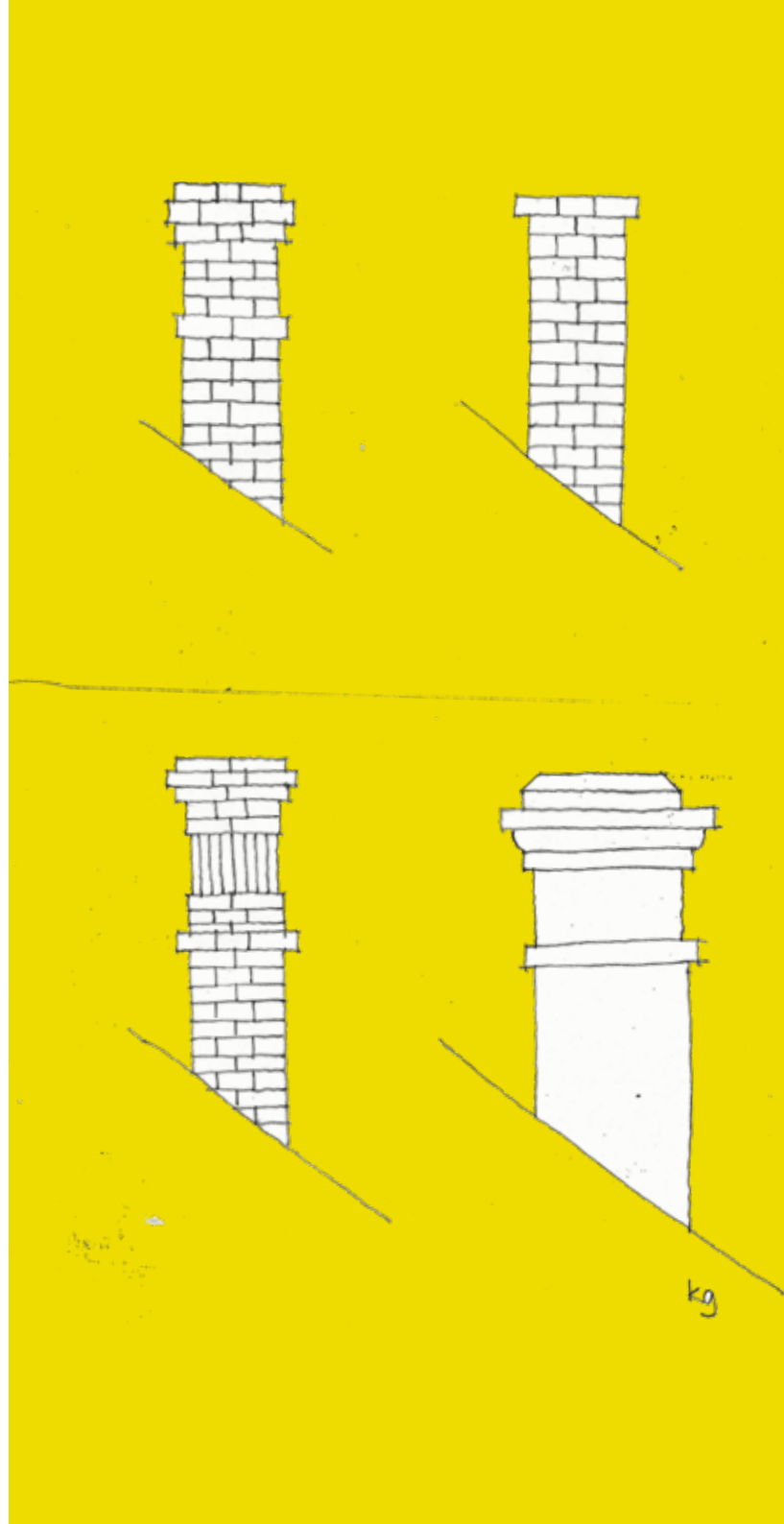
Tetők

A szegedi nagytáj hagyományos parasztházaira a sima nyeregtető jellemző, egyenes ereszonallal. Szerkezete horogfás, szelemenes. A tornác megjelenésével jelentkezik még az ún. tört nyeregtető, legtöbbször abban az esetben, amikor a tornácot a már meglévő házhoz építették hozzá, de akkor is előfordul, amikor azt a házzal egy időben emelték. A tört tetősíkot úgy alakították ki, hogy a tetősík törésvonala az udvari homlokzat tengelyében volt, és a tornác fölött egy kisebb hajlásszögű tetőrész helyezkedett el. A tető két, a tört síkú tetőnél mindhárom síkja az utcai homlokzat elé nyúlt általában. Különösen igaz ez a deszka- vagy napsugaras oromzatok esetében, védve ezzel a faanyagot a csapadéktól, de megjelenik a háromszög alakú, vakolt oromzatoknál is. Ha azonban az oromzat különlegesebb alakú volt, akkor teljes felületével a tető előtt helyezkedett el. A melléképületekre szintén a sima nyeregtető jellemző.

Az átalakulások folyamán a tető utca felőli részén csonkakontyot alakítottak ki vagy teljesen lekontyolták. Ezek a példák azonban nem követendő, hiszen ezzel a megoldással csak a kockaházakat próbálták utánozni.

A tetőfedő anyag egykor nád volt, amelyből nem volt hiány a mocsaras területen, azonban az ismert hagyományos faluképre már a hódfarkú cserép a jellemző, amelyet sokszor kiscserépnek neveznek, így ez mutatkozik a legcélszerűbb követendő tetőfedő anyagnak. A cseréprakás módja eltérő, általában sima, egyszerű, de előfordulnak koronafedések is. A ma is álló hagyományos lakóházak sokszor sajtolt cseréppel fedettek, amely szintén elfogadható az új épületek esetében is. Több olyan példát is láttunk, ahol a hódfarkú és a sajtolt cserép is megjelenik egy-egy tetőn, általában a felső részekben meghagyták az előbbi, míg az ereszfölötti részen a hódfarkú cserepeket sajtolt cserépre cserélték.

Kémények, Péterréve, Hetin – Kerner Gábor rajza, Szilágyi Mária fényképe

Kémények

A szegedi nagytáj lakóházainál a kémény nem volt hangsúlyos építészeti elem. Régebben, amikor még szabadkéményeket használtak, ez az építészeti elem is sárból, vert falból készült. Az idősebbek még emlékeznek arra, hogy ezeket a kéményeket sárral tapasztották be, és meszelték, tetejükre cserepet tettek, mind a négy oldalukon pedig egy-egy kerek nyílás volt, ott jött ki a füst. A kutatás során alig találtunk olyan kéményt, amely az egyszerű, méreteiben nem túl hangsúlyos, téglából falazott, sima karimával, fejezettel rendelkező kéménytől eltért, amelynek volt díszítőgallérja és lépcsős fejezete, vagy szellőzőnyílásai a kéménytesten. Több esetben láttunk olyan megoldást, amikor a kéménynek volt ugyan egyszerűbb kialakítású, vagyis sima gallérja és fejezete, de ezek általában téglából épült, általában hangsúlytalan részletek a házon. A különlegesebb kialakítású kémények semmiképpen nem típuspéldák, inkább ritkaságszámba mennek. Több településen megfigyeltük, hogy a kéményt két összefordított lapos téglával fedték, úgy, hogy az tetőszerű építményt formált. Később ezek a kéményfedők előgyártott elemek voltak. A követendő példa az egyszerű, téglából falazott kémény, amelynek keresztmetszete és magassága nem túl hangsúlyos, elfogadott még a sima galléros és fejezetes is. A kéményeket vakolták a legtöbb esetben, idővel azonban megjelennek a sima, vakolat nélküli égetett téglából emelt füstelvezető elemek. Ez az építészeti elem legtöbbször a taréjszelemenhez közel helyezkedett el, és az fölé emelkedett.

Homlokzatok

A homlokzatok elemzésénél az utcai homlokzatra összpontosítunk, hiszen ez volt a ház ünneplőruhája, ez a házrész fordult az utca felé, és lényegében egy kirakat volt, egy tükör, amelyen keresztül a ház tulajdonosa megmutathatta magát, a legjobb arcát. Ez a homlokzat kettős építészeti elem, hiszen milyensége nagyban hat az utcaképre, formálja a rurális teret. Az oromzat a homlokzat felső része, általában ennek szentelték a legtöbb figyelmet az építők és az építetők. Kiképzése eltérő technikákkal történt. Lehet deszka-, vakolt- vagy téglával kirakott oromzat. Minden típusnak megvan a maga szépsége és sajátossága.

Az oromzatok közös eleme a tetőtér szellőzőnyílása, a padláslyuk, amely a padlástér szellőzésén és megvilágításán kívül a díszítés funkcióját is betöltötte.

A napsugaras oromzat főként a Tisza-vidék jellemzője volt (BESZÉDES, 1991:53), a szegedi nagyvár más településein sima deszkaoromzatokat alkalmaztak főleg a szegényebb rétegek, míg elterjedtebb volt a sima, vakolt oromzat. A deszkaoromzatok padlásablakai legtöbbször kör alakúak voltak, belülről egy kasza volt beakasztva a lyukba, melynek pengéje kilátszott az utcára. A deszkák függőlegesen sorakoznak a padlástér előtt, felső végük „srégre” vágva díszítés nélküli. A monotoniságot csak a két félköríves végződésű padláslyuk töri meg.

A napsugaras oromzatokra számos példát találtunk, főként a Tisza menti településeken. Különböző alakúak, díszítésűek voltak, a mester ügyességétől és a gazda anyagi helyzetétől függően. Leginkább a padlás szellőzőnyílásán és fölötté voltak a díszítések, más-más alakú nyílások, hullámos szalagdíszítések és természetesen a napsugármotívum forma.

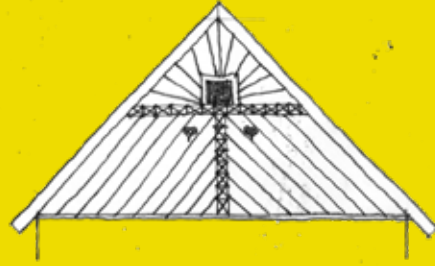
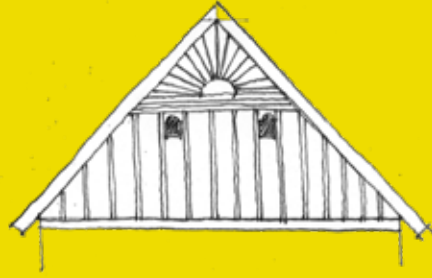
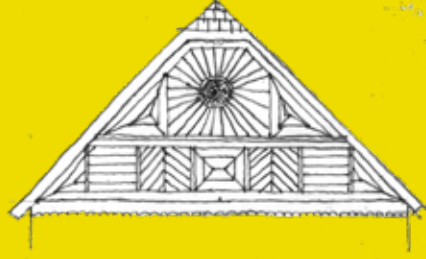
Ha a szegedi nagytáj egészét vizsgáljuk, akkor elterjedtebb volt a lécekből kirakott, sárral vakolt tűzfal. A léceket függőlegesen helyezték az oromzat részébe, kis távolságokra egymástól. Ezt fedték be később szalmatörökkel kevert sárral, majd fehérre meszelték. Az ilyenfajta szegényesebb házvégeket nem díszítették, a padláslyuk alakja is ügyetlen kialakítású volt. A gazdagabb családok is alkalmazták kezdetben e módszert, de ezeknél az oromzatoknál már megjelennek a kifejezetten díszes megoldások is, a vakolatarchitektúra.

Szinte az egész területen elterjedt, hogy a 1920-as évektől a házvégeket égetett-vagy vályogtégglával rakták be, meszes vakolattal bevakolták, majd fehérre meszelték. Égetett téglá esetében általában nyersen hagyták. A szilárd anyagból készült vakolatborítás igen alkalmas a vakolathímes díszítésre.

Kutatásunk során egy igen elterjedt jelenségre lettünk figyelmesek, amely követendő példaként alkalmazható, hiszen napjainkban a szegedi nagytáj meghatározó építészeti karakterjegye az égetett tégglával kirakott, vakolatlan homlokzat. Ilyen esetben a vég dekorálása sokkal szegényesebbnek hat első ránézésre, ritkán hangsúlyozták még a szellőzőnyílásokat is. A részletek kiemelésének egyetlen módja az volt, hogy más színű és a homlokzat más részeitől eltérő technikával rakott téglákkal keretezték őket. Ezeknél a tűzfalaknál a téglasorok ritmusa és vibrálása ugyanazt a hatást érte el, mint az ettől eltérő, vakolt homlokzatoknál a díszítés.

Az oromfal kiképzésénél más népek, főként a svábok hatására a 19. század és a 20. fordulóján a szegedi nagytájon is megjelentek a háromszög alakú oromzatoktól eltérő példák. A vég pereme hullámzó vonalban fut végig az oromzat csúcsáig. Ezt a barokkos vonalat legtöbbször tégglából alakították ki, néhol levakolták és meszelték is. Ez a forma azonban nem feltétlenül követendő, hiszen átvett elemről van szó, és nem a szegedi nagytáj jellegzetességéről.

Az új épületek tervezésénél bátran használjuk a hagyományos homlokzati díszeket vagy azok újragondolásával teremtsünk a régi arányrendszert tükröző új homlokzatot, akár modern elemekkel is. Viszont kerüljük a műanyagokkal való homlokzati burkolásokat, amelyek napjainkra terjednek, mint a pestis, meggátolva a falszövetek természetes szellőzését

Utcai homlokzatok, Hetin, Ada,
Tiszaszentmiklós, Bégaszentgyörgy – Szilágyi Mária fényképe

Vakolatdíszek

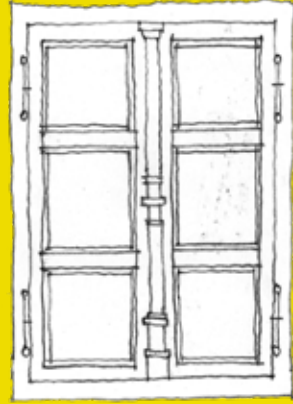
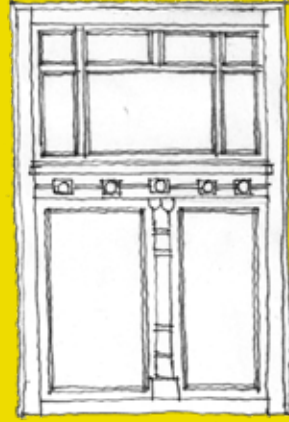
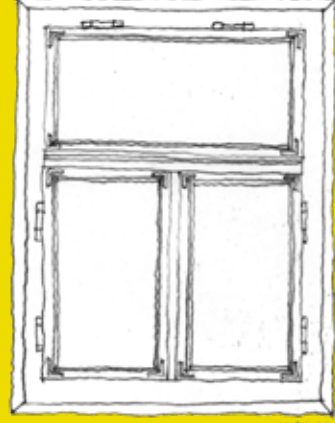
Fejlődésük kezdetén a hagyományos parasztházaknál az egész szegedi nagytáj területén nem voltak hangsúlyos vakolatdíszek. A sárvakolatban kialakított tagozatok később jelentkeznek, ezek legtöbbször ablakkeretek és lizénák formájában, valamint az oromzaton és az oromzaton a homlokzat többi részétől elválasztó párkányként, és esetenként a tetőszerkezet szellőzőnyílásainál, amelyeket padláslyukaknak vagy galamblyukaknak is neveztek.

A homlokzatok vakolatdíszítése, mint annyi más építészeti elem, összefüggött az építető anyagi helyzetével.

Egyes kutatók szerint a végházak oromzata nem más, mint a magyar arányú timpanon, díszítése pedig a néphagyományban meglévő sajátos szerkesztési módra utal (EDUCATIO TÁRSADALMI SZOLGÁLTATÓ NONPROFIT KFT.). A falsíkból kiemelkedő motívumok jellemzően nem kaptak külön színezést, fehérségükkel beleolvadtak a homlokzatba, és csak a fény-árnyék következtében nyerték el teljes szépségüket. Az oromzat kiképzésének leghangsúlyosabb része a padláslyuk és a körülötte lévő vakolatmotívumok, melyek különböző keretekkel fogták közre a nyílásokat. A házvégre került gyakran a ház építésének éve és a gazda monogramja. Ezen adatok elhelyezkedése különböző lehetett a szellőzőhöz viszonyítva, a lyukak között, alatt vagy fölött is találunk példát rá. Az évszám sajnos ma már nem szolgálhat pontos adatokkal a ház építésére vonatkozóan, mert valahányszor felújították az otthont, a felújítás dátumát írták a tűzfalra. Az oromzat csúcsára is került dekoráció. Előfordult egy-egy virágmotívum, herelevél vagy körívben lekerekített minta, néhol sugaras motívum, mely szimbolizálhatta a napot, az elemi erőt vagy a Szentháromságot is.

A vakolatdíszek gazdagsága, milyensége nem csak az anyagi helyzettől függött, hanem például a helyi mesterek fantáziájától és ügyességétől. A kutatás során felfigyeltünk arra, hogy egy-egy településen gyakran ugyanazok a vakolatdíszek jelennek meg az oromzaton, amelyeket egy adott mester kézjegyeként is értelmezhetünk. A más népekkel való keveredés, a kölcsönös ráhatások, valamint a 19. század végén a városok elérhetősége is nagyban hozzájárult a vakolatdíszek elterjedtebb használatához, azok gazdagabb kialakításához, azonban ezeket semmiképpen sem tekinthetjük követendő példának vagy csak indokolt esetben, amikor az utcakép vagy a szomszédos épületekhez való illeszkedés megkívánja.

Ablakok

Az ablak a ház szeme, különösen igaz ez az utcai homlokzaton elhelyezkedő ablakokra, amelyeknek kialakítására a legtöbb figyelmet szentelte a tulajdonos. Ezek voltak egyben az első tisztaszoba ablakai, melyek mindig elsőbbséget élveztek, ezek néztek az utcára és voltak tükörképei a tulajdonos gazdagságának és tisztaságának, s a legdíszesebbnek is minősültek.

Legtöbbször két ablak jelenik meg, de találunk példát a harmadik ablak megjelenésére is az utcai homlokzaton. Ez az elem a tornác új rendeltetésének kialakulásával jött létre. Helyszűke miatt néhány helyen bezárták a gang elülső részét, így egy szobát kaptak, melyet általában a fiatalok használtak. A kisszobának nem készítettek külön nyílást, hanem a tornácbejáratot cserélték ablakra, mely lehetőleg egyforma volt a már meglévő két homlokzati ablakkal, három egyforma nyílást kapva ezzel az utca felé. A régebbi, szerényebb hajlékoknál arra is találunk példát, hogy az utcára csak egy ablak néz.

Az ablakok legtöbbször fenyőfából készültek, mert ez a fafajta ellenáll az időjárás viszontagságainak és tartós. Az ablakok színezése követte a lábázat színét. Az ablakok téglalap alakúak voltak, egyenes záródással. A keretben a síküveg vékony volt, hőszigetelés nélkül. A legrégebbi, ma is látható ablakok kétszárnyúak, a szárny három egyenlő részre oszlott. Mindkét szárny kifelé nyílt, középen találkoztak, és a szoba felől egyszerű, fordítható fémmzáras záródást kaptak. Az ablakkeret összeillesztése sarok-fémpántokkal történt. Ezek az ablakok lehetettek egyesek vagy duplák, a tulajdonos anyagi helyzetétől függően. Az egyes ablakok egy kis fülkében voltak, a duplák azonban mindig a homlokzat síkjában helyezkedtek el.

Később újabb típusú ablakok jelentek meg a falusi házakon, melyeknek változata egészen a hagyományos építkezés megszűnéséig hódított. Ezek az ablakok lehettek egy részből vagy két részből állók, de minden esetben kétszárnyúak. A szárny vertikálisan két részre oszlott egyharmad – kétharmad arányban, így négy szárnyat kaptak, két négyzet alakú felsőt és két téglalap alakú alsót. A tok megerősítéseként a felső résznél, a tok kétharmadának magasságában egy horizontális csapot helyeztek el, mely alapot szolgáltatott az ablakdíszítésnek. Az ablakok kifelé nyíltak, a külső, oldalsó sarokvas körül ki lehetett akasztani őket, hogy rossz idő esetén ne csapódjanak be. Összecsuksva, záródáskor egy domináns vertikális és horizontális elem alakult ki a két szárny találkozásánál. Legtöbbször e találkozásnál oszlopfőszerű elem található, amelyen sokszor dekorációs elemek jelentek meg.

A hagyományos falusi építészetben igen elterjedt volt, hogy külső vagy belső fatáblákat helyeztek az ablakok elé, ezek az ablaktáblák, zsalugáterek sötétítésre, de díszítő elemként is szolgáltak.

Az új szerkezeteknél lehetőleg kerüljük a műanyag ablakokat még akkor is, ha azok első ránézésre olcsóbbnak tűnnek, hosszú távon a faszervezeteknél nincs jobb, nem beszélve azok esztétikai előnyéről.

Ablaktípusok, Csantavér, Kisorosz – Szilágyi Mária fényképe

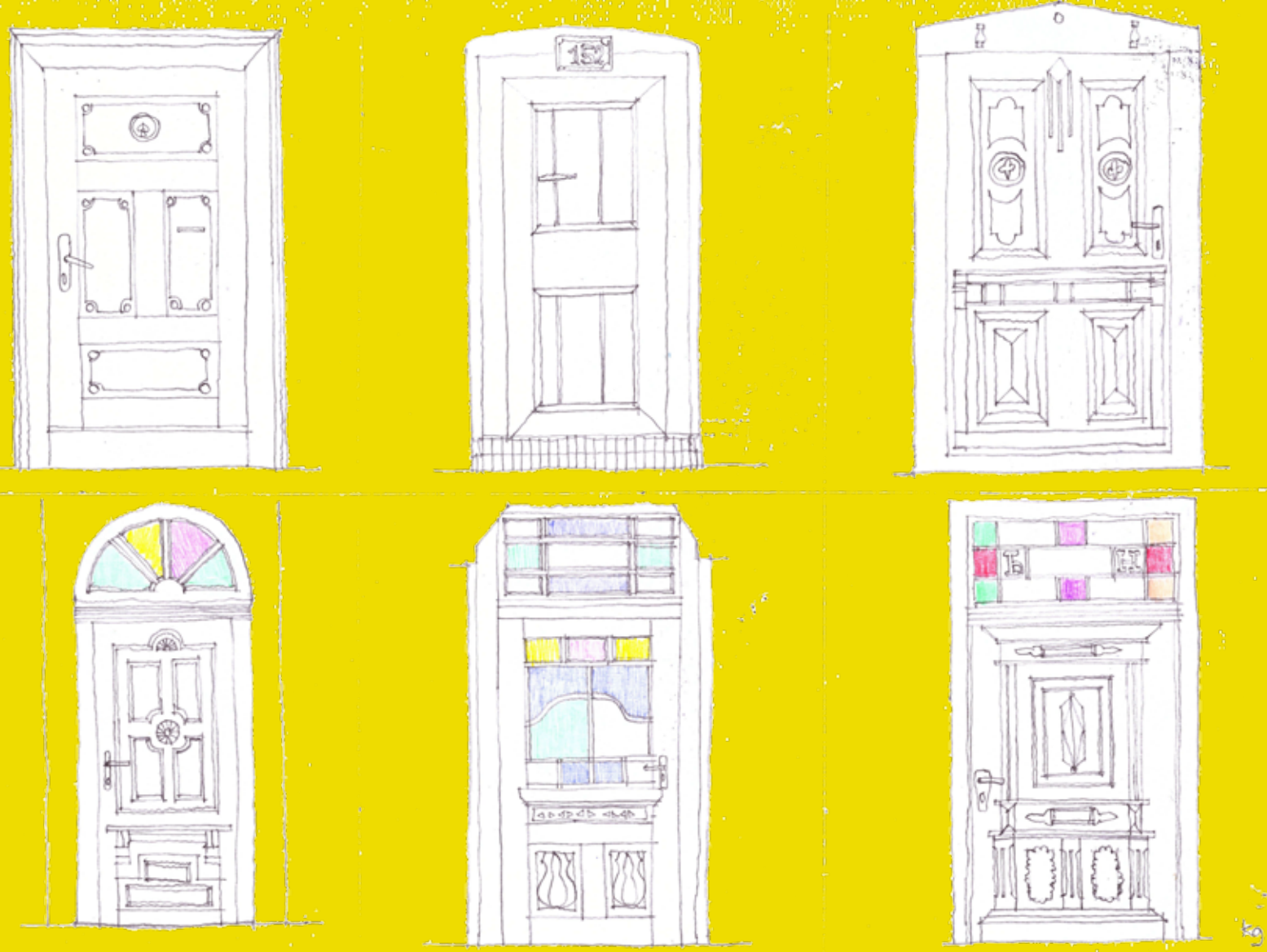
Tornácbejáratok

A szegedi nagytáj népi építészetében a tornácbejárat a 19. század elején jelent meg a végházak tornáccal való bővítésének következtében. A bejáratnak számtalan szimbolikus jelentése és sokkal több mondanivalója van pusztán esztétikai üzenetnél: „A kapu egy határ. A nyitott kapu az érintkezést, a közlekedést szimbolizálja, az élet vibrálását, a vendégek fogadását, míg a csukott kapu a bezártságot, a taszítást, az értékek őrzését jelképezi. A tornácbejárat a család társadalmi helyének, szerepének és hatalmának képe. A várakozás, a vendégszeretet első aktusának helye, egy tisztelt és megjelölt hely. A házról alkotott képre ható első benyomás, a szép vagy csúnya viselkedés jelképe. A feldíszített kapun keresztül lépünk az új életbe, a házasságba, és mindezek a tevékenységek által a kapu sorozatos események színhelye” (KNEŽEVIĆ, 2000:75).

A tornácbejárat a hagyományos parasztházak utca felőli homlokzatán helyezkedik el, annak síkjától általában kissé beljebb húzva, egy sekélyebb falfülkében. Ez az építészeti elem a tornácot zárta le a homlokzat talán legmeghatározóbb részeként. Megjelenésükkor a kapuk egyszárnyúak és szerényen díszítettek voltak. Később összetettebb motívumok is kerültek a kapukra, főleg növényminták és geometrikus alakzatok. Legkedveltebb virágdíszítésként használták a tulipánt, mely a nőt szimbolizálja, és megjelent a herelevél is, mely a szerencse jelképe. Kezdetben a gangbejáratok többnyire egyszínűek voltak, később megjelennek a további színek, melyeknek feladata volt a minta hangsúlyozása. Az ajtó alapszíne megegyezett a ház lábazatának színével. Idővel, főként a 20. század elejétől már kétszárnyú ajtókat is alkalmaztak, és ezeken általában a polgári építészet díszítőelemei jelentek meg, a várossal való mind szorosabb kapcsolat következményeként. Ezeknél a példánál többnyire geometrikus formákkal, timpanonmotívumokkal és szekrényekre emlékeztető elemekkel díszítették a kapukat. A gazdagabb családoknál a kapu fölött ún. felülvilágító volt, téglalap vagy félkör alakú, színes üvegdarabokkal kirakva.

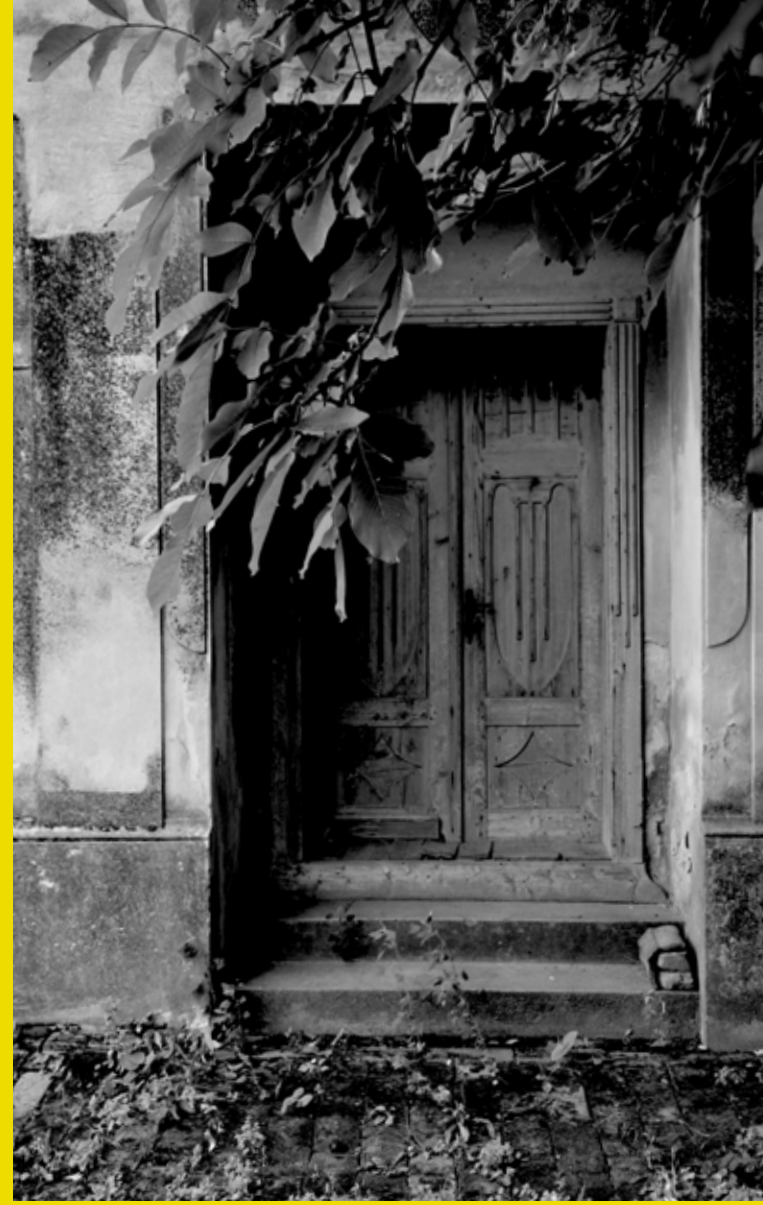
A kiskapuk fejlődésük első szakaszában a ház járószintjében voltak, majd ahogy a ház lassanként felemelkedett a talajtól, úgy mélyült a kapufülke, és szaporodott az ajtóhoz vezető lépcsők száma, melyek kezdetekben vályogból, majd később téglából készültek.

A tornácok beépítésével ezek a gyalogkapuk okafogyottá váltak, mindössze a homlokzati ritmusban volt szerepük. Az új épületek építésénél ezek nem feltétlenül követendő példák.

Tornácbéjártok, Kisorosz, Szentmihály – Szilágyi Mária fényképe

Színezés

A házak színe nem csak az építkezés utolsó fázisa, fontos szerepe van abban, hogy milyen benyomást keltünk az adott épületről, és nagyban hozzájárul a ház összképéhez. A paraszti életben, építészetben a színeknek szimbolikus jelentése volt, és ezt a parasztember jól ismerte. A szegedi nagytáj hagyományos parasztházait, vagyis homlokzatait mindig meszelték. „A 19. század utolsó harmadától napjainkig általánossá vált a meszelt külső falfelületek alját sötét árnyalatú színes festékekkel befesteni” (ORTUTAY, 3:586). A falakat fehérre meszelték, lábazatukat viszont erősebb színekkel hangsúlyozták. A lábazat általában fél méter magas volt, a kezdetekben fekete színre meszelték, amelyet mésztej, pernye és korom keverékéből nyertek. Később a mésztejbe fekete porfestéket tettek. Az utcai homlokzat lábazatát a későbbiekben más színekkel is hangsúlyozták. Legelterjedtebb volt a kék, a zöld és a barnás szín, mely színeket a tornácbefjárat, az ablakok és a nagykapu festésére is alkalmazták, összhangot teremtve ezzel az utcafronton. A parasztház hátulját, vagyis a szomszéd felé forduló homlokzatot fehérre meszelték, de szokás volt, hogy a felső részt, az eresz alját más színűre meszelték. Ez a rész legtöbbször világosbarna, zöld vagy rózsaszín volt, és vonallal, csíkkal választották el a fehér résztől. A színes falrész néha ki is díszítették, rajzoltak rá vagy gumihengerrel vitték rá a mintákat.

A zsákos (előregyártott) homlokzati vakolatokkal egyből a színezést is megoldják, és egyre jobban háttérbe szorul a vakolatok utólagos festése. Az új épületeknél törekedjünk a minél simább felületet biztosító vakolatok alkalmazására, és lehetőleg kerüljük a harsány színeket. Bármennyire jól strukturált egy homlokzat, a színezés elronthat mindent. Itt is érdemes a színek felvitele előtt elemezni a környék hagyományos színvilágát.

Kerítések

A szegedi nagytáj falvaiban a máig megmaradt, legrégebbi kerítések fából készültek. Ezek a deszkakerítések néhol hanyagul összeszegelt léckapuk, de olykor igényesebb kialakítású, vasalattal összefogatott kerítések, amelyeknek tetején általában hullámvonal futott végig. Legelterjedtebb példa, amikor a lécek függőlegesen illeszkedtek egy fakeretbe. Ebből az anyagból készült a gyalogosforgalomra szolgáló kiskapu és a kétszárnyú nagykapu is, amelyen egykor a parasztkocsi közlekedett. Ezek tartórészeként épült az oszlopokkal vagy leggyakrabban pillérekkel ellátott fal, mely összefogta a kiskaput és a nagykaput, összekapcsolta őket a házzal, és elválasztotta a porta további részét az utcától. Ez a

kerítésfal a 19. században és a 20. század elején vert falból készült, mint ahogy maga a ház, valamint a melléképületek is. Hogy a vert falat megvédjék az esőtől, tetejére általában cserepet helyeztek. A falat vakolták és fehérre meszelték, a lábazata pedig egyszínű volt a ház lábazatával, mely azt a hatást keltette, mintha a lakóház folytatása lenne, azzal egységes építészeti képet alakítva ki (SIMONOVIC, 1980:114). Közvetlenül a tornác mellett kezdődött egy rövidebb fal, melynek végén pillér, ún. kapuoszlop helyezkedett el, ehhez csatlakozott a kiskapu, melynek a másik oldalán szintén pillér volt. Ezután következhetett egy rövid falrész, ennek a végén szintén kapuoszlop volt, melyhez a nagykapu kapcsolódott. Néhol a kis-és nagykaput csak egy pillér választotta el vagy még az sem. A nagykaput ugyancsak kapuoszlop zárta, majd a kerítésfal a szomszéd házáig vagy az itt elhelyezkedő melléképületig, amely legtöbbször a kukoricagóré vagy a dohánypajta volt.

A 20. század elején a vert kerítésfalakat téglafalak váltják fel. Ezek ellenállóbbak voltak a csapadékkal szemben, tetejükre a cserép helyett téglapárkány került. Megjelenésükkor ugyanolyan kiképzést kaptak, mint elődeik, bevakolták és fehérre meszelték őket. Néhány háznál a kerítésfalba kis fülkéket mélyítettek, ezekbe szobrokat helyeztek, legtöbbször Szűz Mária szobrát. Az oltárokat Úr napjakra látogatták a körmenetek alkalmával. Később, amikor az utcai homlokzatot téglával rakták be, vagyis köpenyfalat emeltek elé, és ezt nem vakolták be, nem meszelték, a kerítésnél is csak a vakolatlan téglafal maradt. Ez a kialakítás máig mintául szolgál a kerítésfalak készítésénél.

A gazdagabb parasztszaladoknál jelennek meg először a vasból készült nagykapuk, melyek később lassan kiszorították a deszkakerítéseket. A vasbejáratok kis-és nagykapuja itt már nem fallal vagy falazott oszloppal, hanem csak vaspánttal vagy vasból készült kapuoszloppal volt elválasztva egymástól. A kapuszárnyak nagy vastáblák, melyekre különböző mintákat formáló pántokat szegecseltek.

Területünkön szinte mindenütt elterjedtek a kukoricagórék, melyek rendszerint úgymond a kerítésekből nőttek ki. Ezek a górék az utcakép meghatározói voltak és ma is azok.

Melléképületek

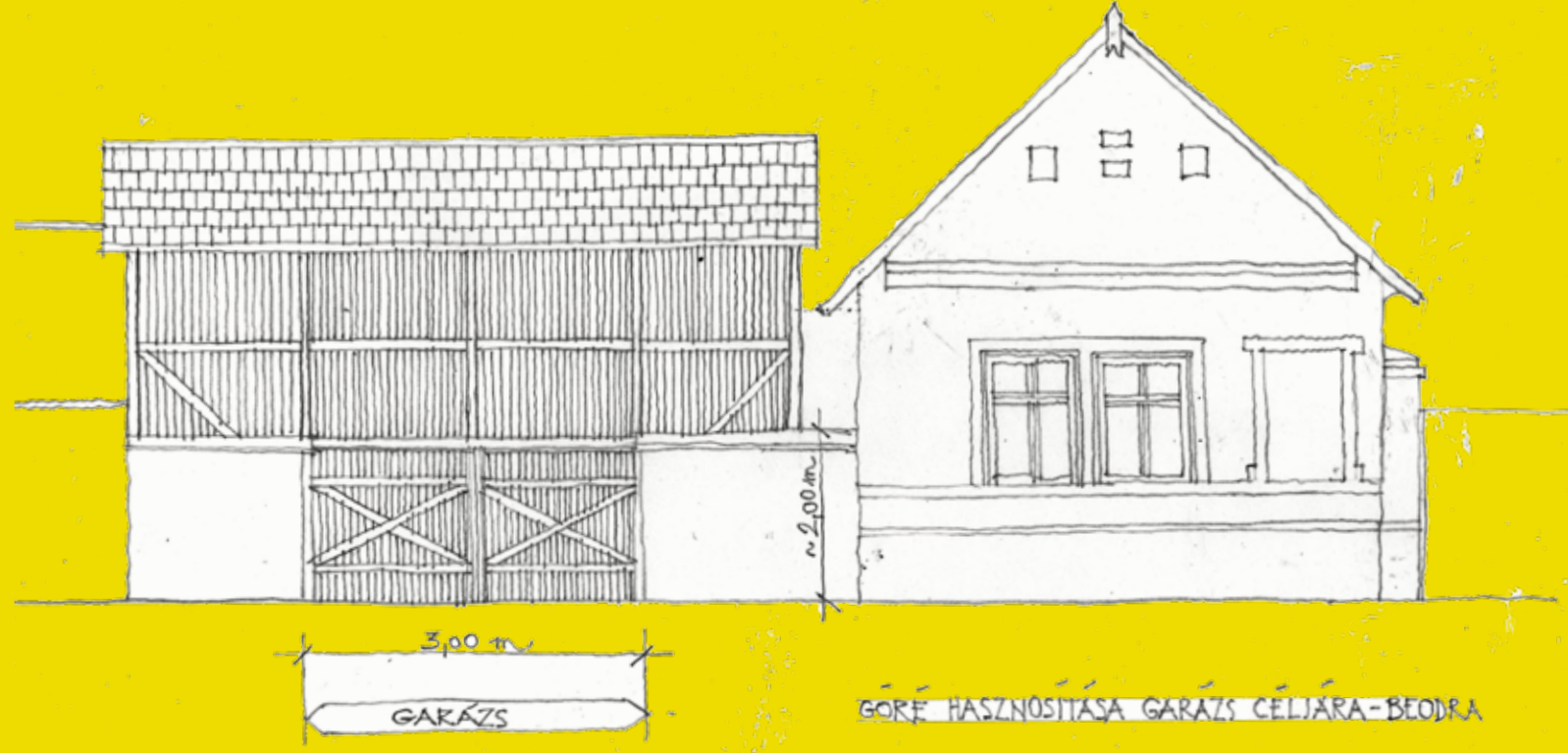
A változások, a megváltozott gazdálkodási rendszer a melléképületek átalakulását, sok esetben eltűnését eredményezte. Az istállók, kocsiszínek és nyári konyhák meghatározó elemei voltak a hagyományos paraszttelkeknek, és méretüknél fogva ma is alkalmasak új

tartalmak befogadására. Az istállók, pajták más irányú hasznosítására számos példa létezik már Európa-szerte, különösen ott, ahol a falusi turizmus elterjedt vagy éppen kezd gyökeret verni. Azért is fontosak az istállók és pajták, mert esetleg nem kell az új funkciókat a lakóházba beerőltetni vagy azt indokolatlanul bővíteni.

A kukoricagórék azonban, főként azok, amelyek az utcafronton épültek, ma is az utcakép legkarakteresebb elemei. Érdekes példákat találunk több faluban a górék napsugárdíszítésű oromfalaira is, melyek illeszkedtek a lakóházakon is gyakran előforduló napsugaras, faragott díszítésekhez, valamint érdekes, falazott oromzatú kukoricagórék is előfordulnak, amelyek szellőzőnyílásait legtöbbször neogótikus stílusban alakították ki. Az új építés során célszerű ezeket megtartani, és új tartalommal (tűzifa tároló, garázs, stb.) ellátni.

A göré újrahasznosítása, Beodra – Kerner Gábor rajza

Tornácok

„Tornác: a lakóház vagy ritkábban melléképület homlokzata mellé épített, oszlopokkal, pillérekkel, boltívekkel alátámasztott fedéllel ellátott térség, amely emberi tartózkodásra, munkavégzésre vagy raktározási helyül szolgál... Nemritkán az oszlop és pillérközöket könyöklőmagasságig felfalazták, esetleg e mellvédszerű fal belső oldalán ülőpadkát alakítottak ki. A deszkázott vagy falazott mellvédű tornácra rostélyos, deszkás ajtókon, félajtókon lehetett bejutni... A 19. század második felében és századunkban gyakorivá vált a tornácok oszlop-és pillérközeinek beüvegezése, zárt terűvé tétele” (ORTUTAY, 5: 317, 318).

Az oromfal mellett a tornác a szegedi nagytáj népi építészetének egyik legjellegzetesebb eleme, amely az oldalhomlokzathoz, az udvari homlokzathoz kapcsolódott. Különösen a német lakosság körében volt elterjedt ennek az épületrésznek a használata, sokszínű díszítése, míg a szegedi nagytájon a tornácok egyszerűbb változatait alkalmazták, elsősorban a lakosság szerényebb anyagi körülményei miatt.

Érdekes megfigyelnünk, hogy a legtöbb helyen a tornác nem egy időben épült a házzal, hanem később, valószínűleg a szomszédos népek építészeti szokásai hatására. A tornác későbbi keletkezése világosan felismerhető az eltérő cseréphasználatról, valamint a tört síkú nyeregtetőről. „Századunk elején a polgárosulási folyamatban a tornácot építő rétegeknél a melléépítés, a külön tetősík alá vett folyosókiképzés vált általánosabbá” (ORTUTAY, 5: 317, 318).

Fejlődésüknek első szakaszában a tornácok terhét festetlen, néha megmunkálatlan faoszlopok vagy fapillérek tartották. Funkciójuk ekkor a gazda magasabb társadalmi rangjának jelölése volt. Az oszlopok egyetlen díszje az oszlopfő volt, mely nyújtott téglatest alakban ékelődött az oszlop és a gerenda közé. Az oszlopfő szélei hullámos kialakításúak is lehettek.

Később megjelentek a vert falból, vályogtéglából vagy égetett téglából készült pillérek, melyek fehérre voltak meszelve tekintélyesebb külsőt adva ezzel a tornácnak. Következő lépésként a pillérközöket körülbelül egy méter magasságig felfalazták, bejáratként pedig egy kisebb, általában deszkaajtót, rostélyt szereltek a falra. A tornácok üvegezése a két világháború között kezdődött, majd folytatódott az ötvenes évekig, az 1960-as években pedig befejeződött a tornácok típusfejlődése.

A tornácok mennyezete ritkábban volt nyitott, látható faszerkezettel, sűrűbben zártak, sárral vakoltak voltak. A gangok padlózata eleinte döngölt föld volt, mint a szobáké, amelyet tapasztottak, mázoltak. A szélét élére állított téglákkal rakták ki. Később a föld

helyét a préstégla foglalta el, majd ezután az égetett téglá. A tornác kialakítása jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy a lakók újabb helyiségek alakításán is gondolkozzanak. A család számának növekedésével bezárták a folyosó elülső részét, egy újabb szobát vagy konyhát létesítve ezen a helyen, míg a tornác hátsó részének bezárásával és kiszélesítésével egy félig zárt helyiséget kaptak, amit színljának neveztek, itt aludtak a nyári hónapokban.

Az utólagosan kialakított tornácok történeti fejlődése néprajzi érdekesség, de egy új épület tervezésénél nem feltétlenül közvetendő. Ugyanakkor egy helyreállítás, átalakítás esetében megtartható, és új tartalmakat is befogadhat.

Átalakítási javaslatok - hogyan mentsünk meg egy parasztházat és/vagy hogyan alakítsuk korszerű otthonná

Az épülethibákat elsősorban a környezeti hatás és a nem rendeltetésszerű használat idézi elő, ezek szinte láthatatlanul bújnak meg az utcai homlokzat mögött. A házak hibájának fő okozója a nedvesség és a talajvíz. Ennek hatására a falak tartóképessége meggyengül, összerogynak, és ezzel a tetőszerkezetet is nagymértékben károsítják. A nedvesség hatására és az alapok hiánya miatt a ház egyenetlen süllyedése különféle repedéseket és számos más problémát idéz elő.

Elődeink életmódja a természethez kötődött, idejük nagy részét a szabadban és a gazdasági épületekben töltötték, ennek ellenére a csak alvásra használt lakóházat minden évben újra betapasztották s újrameszelték. Az emberek térigénye manapság más, a nagyobb kényelem és a higiénia már alapvető követelmény, a lakosság zöme ideje nagy részét a házakban tölti, mégsem öröklődött át a parasztházak évenkénti karbantartásának hagyománya. A karbantartás hiánya vezetett a hagyományos parasztházak általánosan jellemző, lepusztult állapotához.

Mentési módszerek

Falhibák és megoldások

A falhibákat is főként a nedvesség okozza, leválnak a fal külső részei. A vert fal ilyen jellegű károsodása általában a talajtól fél méter magasan jelentkezik. A folyamatos nedvesség hatására a fal veszít minőségéből, mállani kezd, hőszigetelő képessége jelentősen csökken, vagyis nem lélegzik és nem fagyálló (GINDER, 1996:74). A sártapasztás szintén telítődik nedvességgel és leválik. Ezekben a helyeken elszíneződés is tapasztalható, már nem egészséges színű a fal. Amennyiben a nedvesség útja nem kerül elzárásra, a víz felhúzódhat egészen a földépig, ezzel teljesen tönkre téve a ház fő tartóelemeit, a falakat.

Gyors közbeavatkozás híján e sérülés maga után von számos további szerkezeti és anyagproblémát. Ezért minél előbb meg kell erősíteni a gyenge falakat. A kutatás során több helyen tapasztaltuk, hogy a falak alsóbb rétegeit téglával aláfalazzák, a tartóképesség növelése érdekében. Először eltávolítják a minőségét veszített falrészlet, majd ennek helyére téglák kerülnek. Ha a háznak van alapfala és alapja, azokat is ily módon kell megerősíteni, így a ház stabil szerkezetre nehezedik. Az ilyen kiegészítéseknel mindenképpen ügyelni kell a falazásnál használt habarcsra. A ház eredeti értékének megőrzése szempontjából

legjobb, ha a habarcs sárból készül vagy esetleg mészből, a cementes kötőanyagot azonban kerülni kell.

A nedvesség okozta károsodások mellett a fal gyengülése a vert és a vályogfal rossz alapanyaga miatt is jelentkezhet. Különösen fontos az agyag és a homok aránya. Elődeink erre nem igen figyeltek, nem mérték az összetevők mennyiségét, csakis tapasztalataikra hagyatkoztak. Ha a falban túl sok az agyag, akkor az tömör, kövér fal és hamar megrepedezhet, ha viszont túl sok a homok, homokos, akkor a tartófalak szilárdsága kicsi lesz. Ideális arány a 60-80% agyag és 40-20% homok, ezt nevezzük sovány vályognak (JÓZSA, 2010).

A falakon lévő repedések a legkülönbözőbb helyeken jelentkezhetnek, eltérő mértékben. Ezeket előidézheti a rossz minőségű talaj süllyedése, a nedvesedés, melynek hatására csökken a teherhordó képesség, a földem súlya, a padlás túlterhelése, és még sok minden más is. Először a hiba okát kell meghatározni és elhárítani szakemberek bevonásával, és csak utána következhet a repedések eltüntetése. Régi recept szerint a repedéseket szalmával kevert sárhabarccsal kell betömni. A 20. század derekán a házak modernizálása során gyakran rakták fel téglával a véget, vagyis köpenyfalat húztak az utcai homlokzat elé. A téglát és a vályog teherbíró képessége különböző, ezért a két anyag elválik egymástól. Ezekbe a repedésekbe könnyen beszivárog a víz, mely további gondokat okoz.

Jelentős mértékben jelen vannak még a nem megfelelő javító anyagok által előidézett hibák is, melyek csak felerősítik a víz egyébként is káros hatását. Ilyen például a cementes habarcs és vakolat, valamint a betonborítás használata. Ezek az anyagok elzárják a levegő és a pára szabad áramlását a ház külső és belső környezete között, ami vizesedéshez vezet. A vert falú házak vakolt homlokzatán a különböző hibák mellett sókivirágzás is jelentkezik. Ez szintén a szigetelés hiányának tudható be. Egy másik gond az, hogy az új vakolat általában nem tapad meg a földből készült falon, ezért legtöbbször rövid idő után leválik. A vert falból készült ház vakolásánál célszerű tőzeghamut keverni a mészvakolatba, ez elősegíti a jobb tapadást és megakadályozza a későbbi leválást. Egyetlen hibája, hogy repedezik, ezért tanácsos még egy réteg mész-vagy sárvakolattal bevonni (DÉRY, 2010).

Szigetelés

A vízszigetelés alkalmazása elkerülhetetlen ahhoz, hogy a ház újra használható állapotban legyen. Több fajta szigetelési mód áll rendelkezésre, fontos azonban, hogy a választás olyan anyagra és technológiára essen, mely sem esztétikájában, sem szerkezetében nem károsítja a hagyományos parasztházat. Legjobb, ha a szigetelés a talaj szintjén vagy attól néhány centiméterrel feljebb kezdődik, hogy ne zavarja a látványt. Manapság igen elterjedt a vert-és a vályogfalak acéllemezzel való szigetelése. Ez az eljárás igen eredményes, kérdéses azonban, hogy az acél mennyire illeszkedik a természetes építőanyagokhoz és az építési hagyományokhoz. A lemezt a fal vízszintes síkjába kell helyezni besajtolással, úgy, hogy a lemezek fedjék egymást. Ezzel elzárják a talajból érkező víz útját, mely nem tud a falakba jutni (KAKASI, 2011). Tehát a szigetelés legegyszerűbb módja, ha utólagosan átvágjuk a falakat, és valamilyen szigetelő anyaggal végképp elzárjuk a víz útját. Ugyanakkor nem ilyen egyszerű a dolog. Mielőtt elvégeznénk az utólagos szigetelést, nem árt előtte korszerű eszközökkel megmérni a falazat víz és sótartalmát. Az eredmények után dönthetjük el csak a szigetelés módját. Ugyanis amennyire ellensége a víz a vályog-vagy vertfalaknak, annyira barátja is, hiszen ha megszüntetjük teljesen a falak relatív nedvességtartalmát, akkor egy idő után az anyag elveszíti teherbíró képességét, és a ház összerogyhat. Nem volt véletlen a sárfalak rakásánál, hogy a régi mesterek bizonyos rétegenként nádszövetet helyeztek a falba, ezzel biztosították a szellőzést, egyben a nedvesség felvételét, valamint a szárítást is. Így „lélegzett” a fal, és így volt kapcsolata a külső és belső éghajlati hatásokkal.

A vízszigetelés előtt gondoskodni kell továbbá a víz háztól való elvezetéséről. A csatornázást egy parasztháznál sem oldották meg az építés időpontjában, később több helyen utólagos csatornát szereltek fel, a nádtetőnél ez például nem lehetséges. Sok háznál azonban az esővíz a tetőről még ma is a fal mellé zúdul, mely ily módon szintén vizesedést okoz. A régi parasztportákon a házzal szemközti oldalon állt a kút, mely összegyűjtötte a nedvességet. Ma a kutak nagy része használaton kívül van vagy betömték azokat, így semmi sincs, ami elszívna a háztól a vizet. A kút helyreállítása jelentősen csökkentené a ház körüli talajvíz szintjét. A legmegbízhatóbb vízvezetési mód azonban az épület körül létesített drain csatorna, amelynek, ha megfelelő a lejtése és a technológiája, akkor biztonságosan elvezeti a csapadékvizet.

Födém-/tetőhibák és megoldások

Szintén a ház modernabbá tétele érdekében került sor a két utcai ablak egy nagyobb ablakra való cseréjére. A nagy nyílászáró középtengelye éppen a mestergerendára volt merőleges, ezért annak vége alátámasztás nélkül maradt. Ennek következtében a födém saját súlya alatt alátámasztás hiányában az utca felé lejteni kezdett sok átalakított parasztháznál.

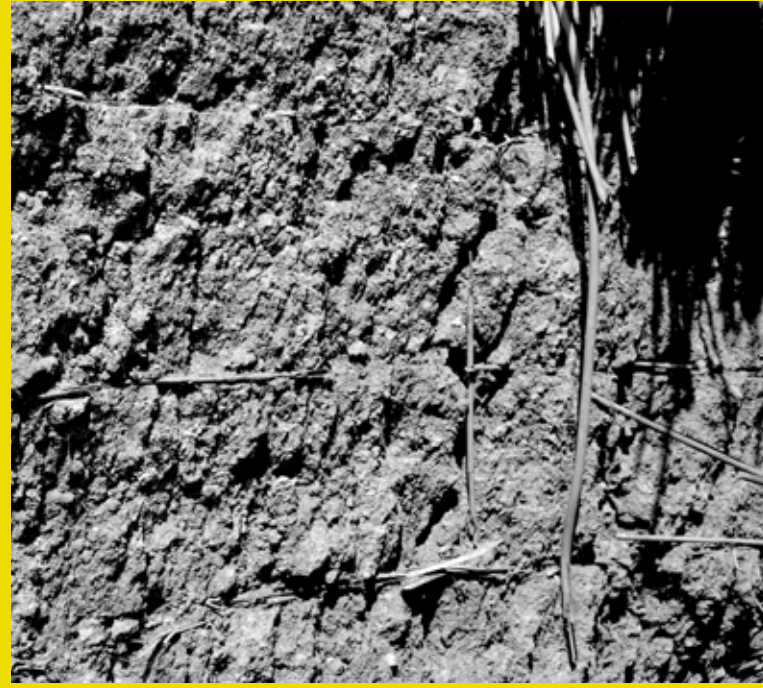
A tetőszerkezet elhanyagolása, az anyag karbantartásának hiánya, a tetőtérbe beszivárgó nedvesség a fa korhadásához és különböző gombásodáshoz vezetett. A tetőszerkezet gyengüléséhez a nagyobb és nehezebb cserepek használata is hozzájárult, mivel a második világháború után gyakran sajtolt cserepekre cserélték a könnyebb, hódfarkú cserepeket.

Gyakori, hogy egy hiányzó vagy elmozdult cserép helyén beszivárog az esővíz, és ennek hatására a tetőcserepeket tartó lécek behajolnak, eltöredeznek. A faanyag nem csak a víz hatására megy tönkre, hanem a víz által a cserepekből kimosódó sók és egyéb anyagok vegyileg károsíthatják a léceket (TÓTH, 2011).

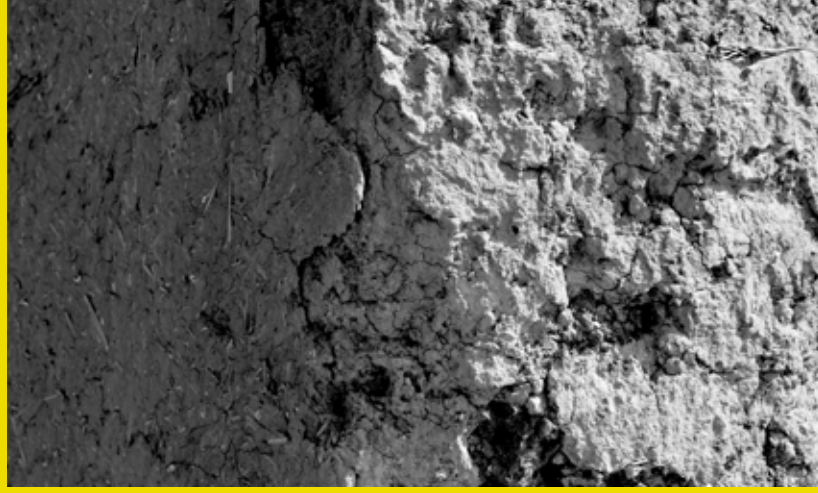
A födém szerkezetek is a faanyag tönkremenetelével veszítenek szilárdságukból és veszélyessé válnak. Itt szintén a nedvesség a baj fő okozója, mivel vízszigetelés hiányában a víz könnyedén a gerendákhoz jut, melyeket ezáltal könnyen megtámadnak a biológiai károkozók.

A nagy mestergerenda van leginkább kitéve a rovarok támadásának. A különböző bogarak és lárváik jelenlétére a gerenda felületén lévő nyílások alapján lehet következtetni. A lárvák a fa mechanikai szerkezetét károsítják, a felszínen viszont alig észrevehető a rovar jelenléte. A tetőszerkezetet leginkább a házicincér károsítja (TÓTH, 2011).

A faelemek védelmét elődeink meszeléssel oldották meg, ma is ez a legegyszerűbb, rendelkezésre áll azonban a különböző fakezelő-szerek széles skálája is. A nagymértékben roncsolódott részeket mégsem lehet és nem is érdemes a felületen kezelni, ilyenkor célszerű az elemek cseréje.

Épületanyagok és épülethibák – Szilágyi Mária fényképe

Jó/követendő példa

A mintaszerű helyreállítást és az új rendetetés kialakítását egy nagykikindai ház példáján keresztül mutatjuk be. Az átalakítás során alkalmazott megoldások általánosíthatók, és a teljes kutatási területünkön mintául szolgálhatnak.

A felújított lakóház a 19. század elején épült, építőanyagában és rendeltetésszerű beosztásában jellegzetesnek mondható a szegedi nagytáj területén. A felújítás a telken lévő valamennyi épületet érintette.

A felújítás során a lakóépület alakja, funkcionális elrendezése és rendeltetése alapvetően nem változott.

A földből készült belső falakat teljes egészében megőrizték, leverték róluk a sárvakolatot, kijavították a repedéseket, és újravakolták őket hagyományos sárvakolattal, amelybe szalmát és lótrágyát keverték. A külső falakat (az északkeleti részen) régi téglafelhasználásával újrafalazták. A tetőszerkezetet teljes egészében ki kellett cserélni, mert a faszervezet elemei teljesen elkorhadtak. A fafödém felújították. A mennyezet szerkezetét rekonstruálták, hagyományos módszerrel: deszka, nád, vakolat. A földem szigetelése náddal történt, melyet sárral tapasztottak.

A padlót szintén szanálták. A fa és a téglapadlót helyreállították.

A lakóépület egy része alatt (a régi konyha és az új nappali egy része alatt) rossz állapotban lévő pince helyezkedett el. A boltozott mennyezet tönkrement tégláit újakra cserélték, újrafalazták a lépcsőt is. Felújították a pincét és a sárból falazott régi konyhát is.

A tiszta szobában visszaállították a földből rakott kemencét.

A konyha és falazott földből készült tűzhely teljesen működőképes.

Egy fürdőszoba és egy mini konyha képezi a régi ház új elemeit.

Az istállóépület, amely a lakóház folytatásában volt, összedőlt. A romok eltakarítása után itt egy modern, üvegezett nappali szoba épült, fürdőszobával és terasszal.

A régi kukoricagóré is felújításra került, az alsó, tartó részt újrafalazták, és ma is eredeti rendeltetésként szolgál.

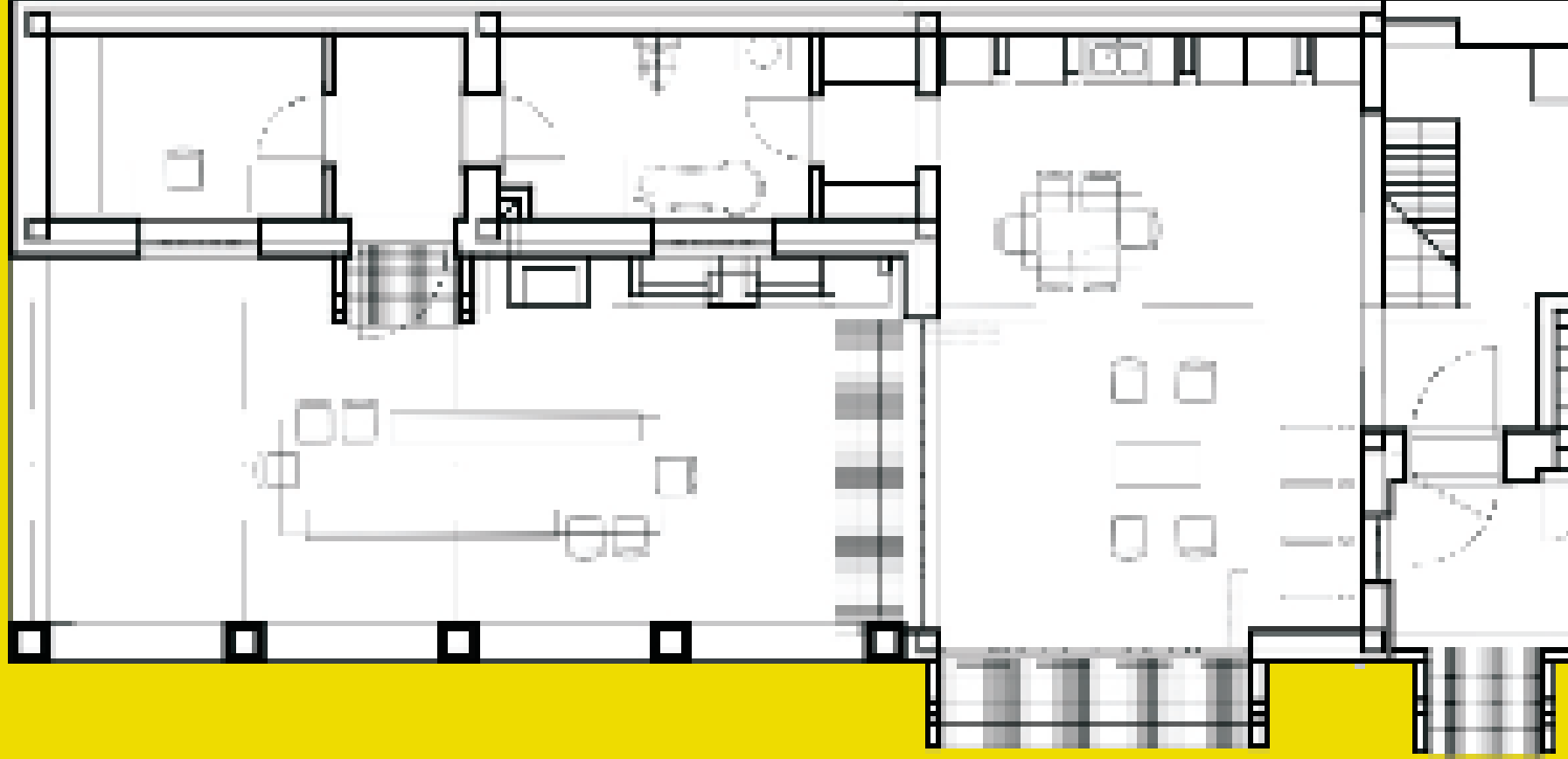
Az új részt teljesen egyesítették, egy tető alatt van a régi lakóházzal, és kiterjedésében is megegyezik azzal. A korszerű nappali szobát a régi konyhán keresztül összekötötték a régi épületrésszel.

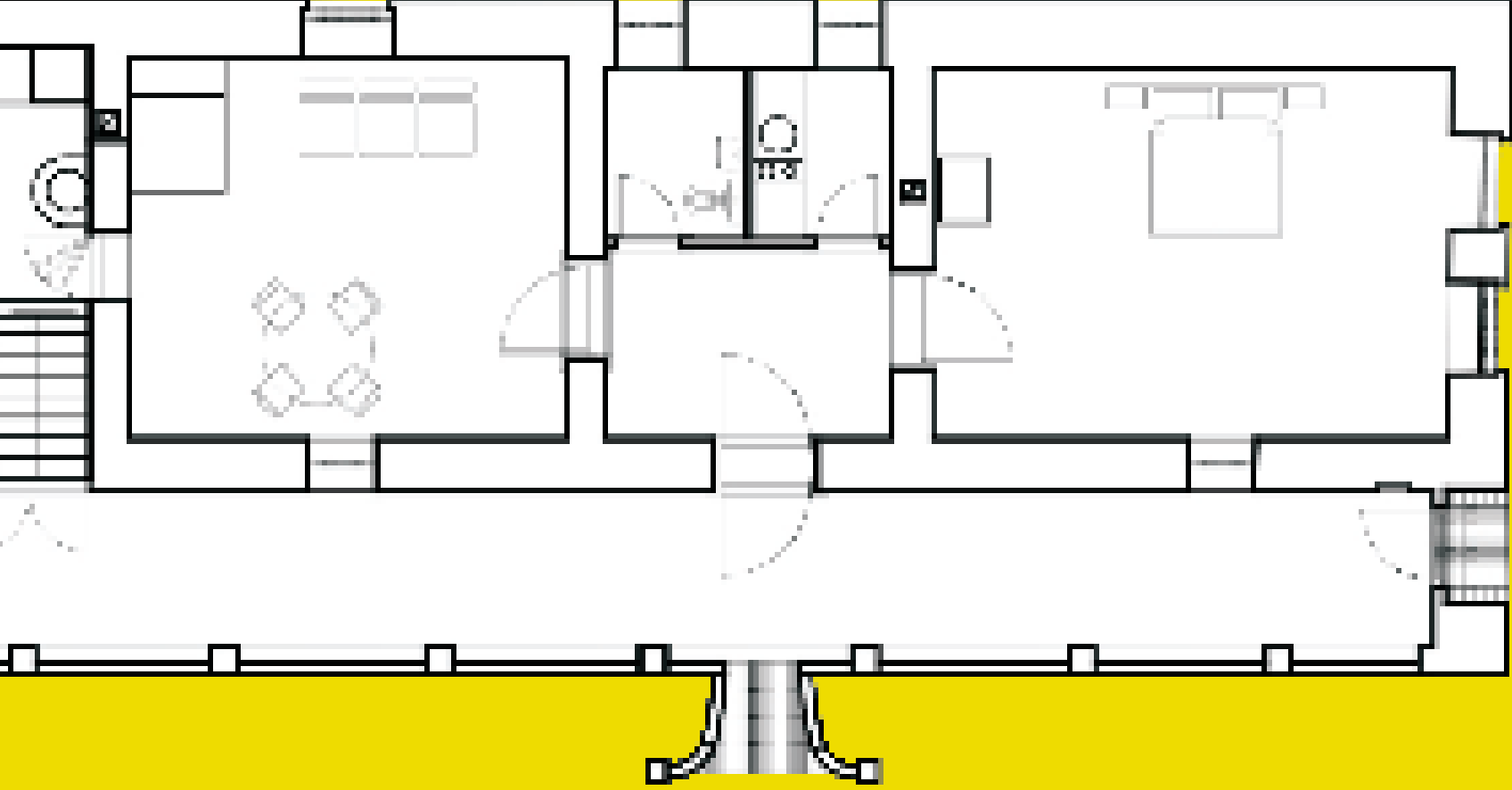
A nappali szoba egy részének padlózata üvegből készült azon a részen, ahol látható a pince boltozott mennyezete.

Az udvarban egy medencét létesítettek, amelynek tisztítása hozzáadott vegyszerek nélkül történik, teljesen környezetbarát módon.

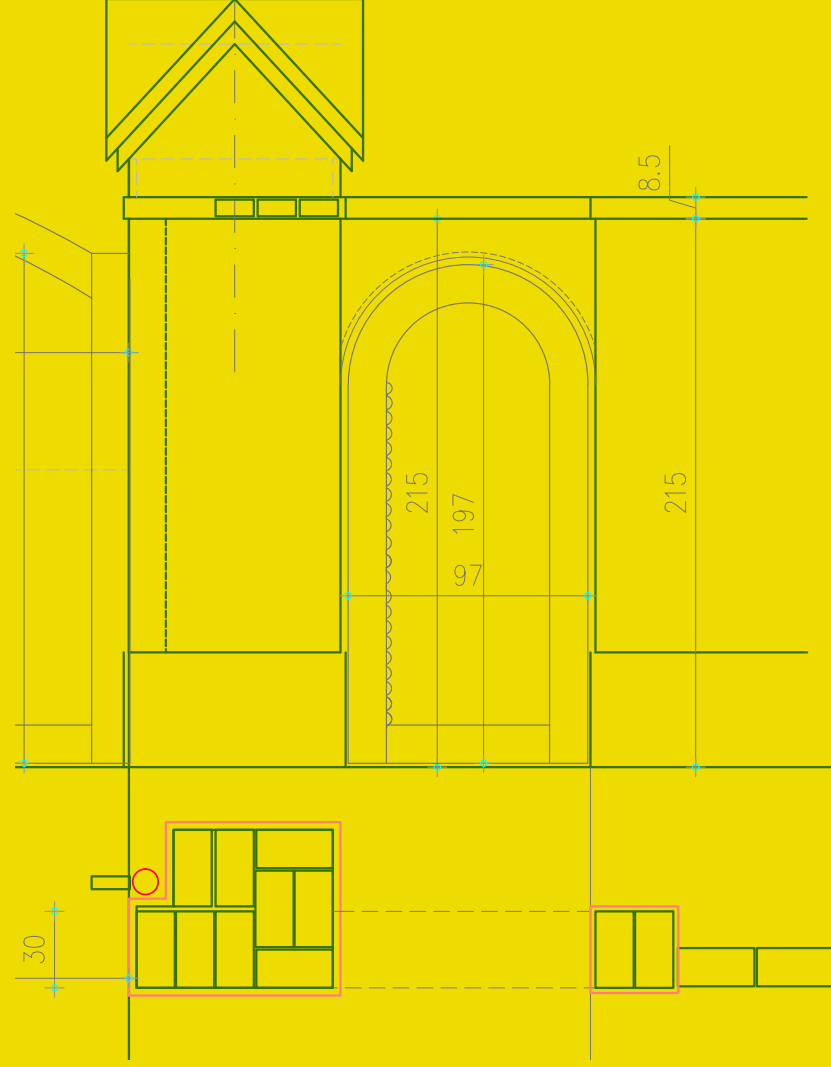

A felújítás során felhasználták a régi építőanyagokat, fagerendákat, cserepeket (kézzel tisztították), és ezután visszahelyezték azokat a tetőre. A hiányzó építőanyagot a környékbeli, bontás alatt álló hagyományos technikával épült lakóházaktól gyűjtötték össze.

Alaprajz, Nagyikinda – tervező: Aranka Blat

Felújított parasztház, Nagykikinda – tervező: Aranka Blat

Kortárs példák

Kortárs építészetnek nevezhetjük az elmúlt évtizedek gyökértelen, a hagyományos formákkal teljesen szakító, és a hagyományos utcaképbe nem illeszkedő épületeket. Kortárs építészetnek nevezhetjük napjaink törekvéseit is, amikor végképp szakítunk a hagyományos, megszokott formákkal, és inkább visszanyúlunk a bauhaus funkcionalista világához a teljesen leegyszerűsített formákon keresztül. Ez utóbbi is járható út, kérdés az, hogy a tervező mennyire tartja be a hagyományos építészet arányrendszerét, és mennyire tekinti az illeszkedés szabályait magára nézve kötelezőnek.

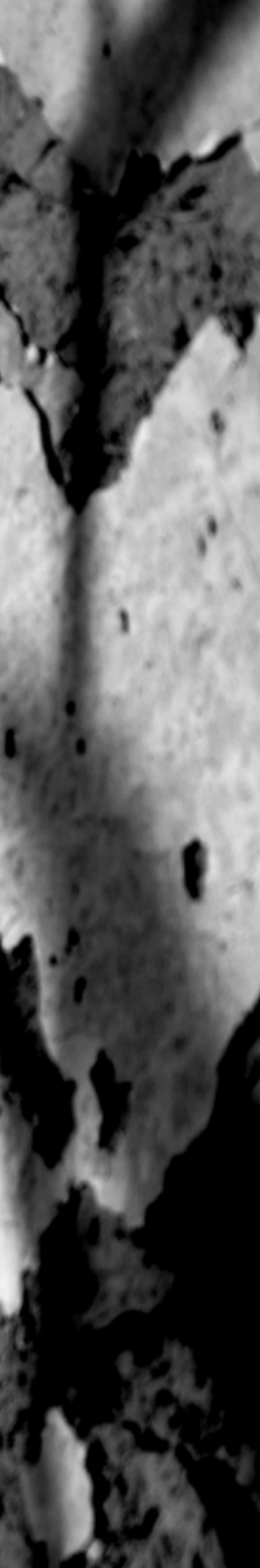

Jó kortárs példák, Keszthely – tervező: Béres Attila

Nem követendő kortárs példák – Markos Anna fényképe

Befejezés

BEFEJEZÉS

A terepjárás alkalmával rendkívül színes képet kaptunk a szegedi nagytáj területén, Bácskában és Bánátban. A kép jórészt valóban színes volt, de találkoztunk szürkével is, és néhány helyen már csak a fekete szín dominált. A tapasztalatainkat és a véleményünket ez a paletta határozta meg, befolyásolta és alakította könyvünk megírását. A jelenségeket próbáltuk rendszerezni minden elfogultság és ítélet nélkül a jövő érdekében.

A kutatás során láttunk sok elhagyatott, élettelen települést is, ahol egykor a szegedi dohánykertészek aktív életet éltek, és sikeres termelést folytattak. A hagyományos parasztházak többnyire az elmúlt idők, sokszor a szegénység és az elmaradottság szimbólumai, ebből kifolyólag kevés kivétellel nem jellemző ezeknek az épületeknek a felújítása, újrahasznosítása, továbbélése, legfeljebb homlokzati átalakítása. Jó volt azonban látni, hogy a mezőgazdaság a legtöbb településen virágzik, az emberek továbbra is dolgoznak földjeiken, megművelik azokat, és a sorozatos kivándorlások ellenére valami még mindig az egykori szegedi nagytájhoz húzza őket. Az elnéptelenedett falvakat, a dűlőfélben lévő parasztházakat látva megfordult a fejünkben, hogy talán egy újabb elmocsarasodás következik, amely után ismét újratelepülhet a vidék, de azután sokkal ésszerűbbnek tűnt az a jövőkép, amely szerint új „uradalmak” jönnek majd itt létre, ahol az „uraságok”, az új nagygazdák, családi gazdaságok veszik át az irányítást. Nekik azonban már nem lesz szükségük tömeges munkaerőre, a gépesítés ezt is megoldotta, így kacsalábon forgó kastélyuk mellett lassan eltűnnek, az enyészeté lesznek a szegedi nagytáj parasztházai, helyükre új kastélyparkok létesülhetnek vagy helyüket is átveszik a szántóföldek. Természetesen a kutatók és e sorok írói nem lehetnek pesszimisták – ha a kép oly sötét is –, hiszen a történelem során a katasztrófák, háborúk, gazdasági csődök mellett az ember mindig újra tudta teremteni az életét és épített környezetét, mert a múltból és a hagyományokból táplálkozott. Legyen ez így most is!

Hivatkozások

HIVATKOZÁSOK:

BAKÓ Ferenc (1978): Parasztházak és udvarok a Mátra vidéken. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

BÁLINT Sándor (1974/75.): A szögedi nemzet–A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.

BESZÉDES Valéria (1992): A napsugárdíszes oromzatú házak Vajdaságban. In: Balassa M. Iván (szerk.): A Vajdaság népi építészete. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 53-70.

BODOR Antal (2008): Temesvár és Délmagyarország múltja, jelen közállapotai és turisztikai leírása. Moravetz Testvérek Kiadása, Temesvár.

BODOR Antal (2009): A háztól a szobáig. In: Csernyei Újság, 1. sz. 12.

BÖHM Lénárt (1867): Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. Pest.

DÉRY Attila (2010): Történeti anyagtan. Posztgraduális egyetemi jegyzet, Budapest.

EDUCATIO TÁRSADALMI SZOLGÁLTATÓ NONPROFIT KFT. (szerk.): Magyar néprajz-A népi építészet esztétikája, forma és díszítés. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajz-magyar/ch17s06.html> [2013. március 5.]

FÉNYES Elek (1839): Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. Kozma Vazul nyomdájában, Pest.

GINDER Ervin (1996): Vojvođanske seoske kuće od naboja: materijal, konstrukcija i izvođenje. Novi Sad (Újvidék).

GOSTOVIĆ Marko (1989): Uređenje seoske teritorije. Građevinska knjiga, Beograd (Belgrád).

GRLICA Mirko (2009, szerk.): Koliko se poznamo – iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini. Novi Sad (Újvidék).

HISTORIA DOMUS - Magyarcsernye egyházi jegyzőkönyve.

ISTVÁNFI Gyula (2011): Őskor/Népi építészet-Az építészet története. Terc Kft., Budapest.

JÓZSA Zsuzsanna (2010): Történeti anyagok fenntartása és helyreállítása. Posztgraduális egyetemi jegyzet. Budapest.

KAKASI László: Épületek utólagos szigetelése talajnedvesség és talajvíz ellen. Budapest. <http://www.epitesz.bme.hu/document/2542/original/00003626.pdf> [2013. március 5.]

KALAPIS Zoltán (1998): Búza, dohány, selyem. Forum, Újvidék.

KERNER, Gábor (2011): A népi építészet változásai a Káli-medencében. In: A teületi védelem színe és fonákja. XVII. Népi Építészeti Tanácskozás. Békés, 2010. szeptember 30-október 2., 81-88.

KNEŽEVIĆ Srebrica (2000): Vrata, vratnice, kapije i ulazi - vekovna potreba organizacije i bezbednosti. In: SANU-Glasnik Etnografskog instituta, 2000/49. sz., 75-83.

KÓKAI Sándor (2016): A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. In: Történeti Földrajzi Közlemények. 2016/1 sz., 84-107.

KURTOVIĆ FOLIĆ Nađa (1984): Neki problemi zaštite narodnog graditeljstva u vojvođanskim naseljima sa ubrzanom urbanizacijom In: Zaštita spomenika narodnog graditeljstva. Zbornik radova sa savetovanja o zaštiti spomenika narodnog graditeljstva. Beograd (Belgrád). 104-108.

MINISTERIUM DES HANDELS (1949, szerk.): Deutsches Colonialwesen i Ungarn und Siebenbürgen im achtzehnten und neuzehnten Jahrhunderte. Wien.

ORTUTAY Gyula (1979-1981., szerk.): Magyar néprajzi lexikon I-V. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PAPP Árpád (1997): A Délvidék magyar újratelepítése 1699 és 1945 között. In: Létünk. 1997/3-4. sz., 308-331.

PÉNOVÁTZ Antal (1979): Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Forum, Újvidék.

SILLING Léda (2016): Napsugaras oromzatok ma a Vajdaságban. Népi építészet vagy mesterségesen elállított falusi építészet. In: Újratervezés. XX. Népi Építészeti Tanácskozás. Békés, 2016. szeptember 22-24., 91-104.

SILAĐI Maria (2011): Interpolacija staro-novo u istorijskoj strukturi banatskih sela tokom XX veka. In: Zbornik šeste konferencije o integralnoj zaštiti. Banjaluka, 2011, 124-136.

SILAĐI Maria (2012): Uticaj društvenih faktora na nastanak, razvoj i transformaciju seoskih naselja u Banatu. In: PHIDAC IV međunarodni simpozijuma studenata doktorskih studija iz oblasti građevinarstva, arhitekture i zaštite životne sredine. Niš, 2012, 135-140.

SILAĐI Maria, TUFEGDŽIĆ Anica (2012): German Heritage in Banat Villages –The Origin, Development, and Modalities of the Country House with Yard. In: First International Conference on Architecture and Urban Design – 1ICAUD. Tirana, 2012, 475-484.

SZILÁGYI Mária (2013): Fényben és árnyékban. Magyarcsernye építészetének fénykora és hanyatlása. Forum, Újvidék.

SZILÁGYI Mária (2014): Magyarcsernyei inventárium. In: Hol tart ma? XIX. Népi Építészeti Tanácskozás. Békés, 2014. október 2-4. sz., 53-64.

SZILÁGYI Mária (2016): Bánsági títustervek a XVIII. századtól a XXI. századig. In: Újratervezés. XX. Népi Építészeti Tanácskozás. Békés, 2016. szeptember 22-24. sz., 91-104.

SILAĐI Maria (2019): Seoski trgovi u Banatu: Transformacija javnih prostora banatskih sela u Vojvodini od XVIII do XXI veka. BKC, Novo Miloševo.

SIMONOVIĆ Đorđe (1980): Uređenje seoskih teritorija i naselja: urbanizacija sela. Beograd.

TÓTH Ernő (2011): Történeti anyagok fenntartása és helyreállítása. Posztgraduális egyetemi jegyzet. Budapest.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad

72(439SZE)

SILAĐI, Maria I., 1985-

Newtrad : arhitektonski vodič Segedinskog regiona = A szegedi nagytáj építészeti útmutatója / Silađi Maria, Kerner Gabor ; [srpski prevod Németh Ferenc, Popović Predrag ; engleski prevod Dragana Lukić] / Szilágyi Mária, Kerner Gábor ; [Szerb fordítás Németh Ferenc, Popović Predrag ; Angol fordítás Lukić Dragana]. - Senta : Zavod za kulturu vojvođanskih Mađara ; Segedin : Muzej Móra Ferenc, 2019 (Szeged : Generál Nyomda). - 280 str. : ilustr. ; 21 x 30 cm

Uporedo srp. tekst i mađ. prevod. - Tekst štampan u međusobno obrnutim smerovima. - Tiraž 5.000.

ISBN 978-86-80644-27-1

1. Kerner, Gábor [аутор]. - I. Silađi, Maria, 1985-Silađi, Maria I., 1985-

a) Segedin - Arhitektura - Projekti

COBISS.SR-ID 331509511

JOGI NYILATKOZAT

Ez a dokumentum az Európai Unió pénzügyi támogatásával valósult meg. A dokumentum tartalmáért teljes mértékben (a) Vajdasági Magyar Művelődési Intézet vállalja a felelősséget, és az semmilyen körülmények között nem tekinthető az Európai Unió és / vagy az Irányító Hatóság állásfoglalását tükröző tartalomnak.

